

Synopsis

Lewiskring 'The Inklings'

oudstudenten Driestar Hogeschool

2018 – 2019

Ewald Mackay

Inleiding

We hopen ook dit jaar weer drie middagen elkaar te ontmoeten als 'Inklings' ofwel oud-studenten van de Driestar Hogeschool. We zijn ooit als Lewiskring begonnen en noemen ons nog steeds zo, maar lezen de laatste jaren de bronnen uit de schat der eeuwen: de traditie van de Kerk, het Grote Huis.

We hebben vorig jaar stilgestaan bij de 16^e en 17^e eeuw, de tijd van Reformatie en Nadere Reformatie. Dit jaar gaan we naar de tijd van de 18^e en de 19^e eeuw. Hopelijk wordt het weer een reis der vreugde!

De eerste middag, 31 januari 2019: de achttiende eeuw & de goddelijke Rede

Opening

We openen met Psalm 139 waarin het woord 'licht' op bijzondere wijze naar voren komt als licht Gods. We lezen eveneens iets van de 18^e eeuwse Puritein Isaac Watts, zijn lied There is a land of pure delight:

*1 There is a land of pure delight,
where saints immortal reign;
infinite day excludes the night,
and pleasures banish pain.*

*2 There everlasting spring abides,
and never-withering flowers;
death, like a narrow sea, divides
that heavenly land from ours.*

*3 Sweet fields beyond the swelling flood
stand dressed in living green;
so to the Jews old Canaan stood,
while Jordan rolled between.*

*4 But timorous mortals start and shrink
to cross the narrow sea,
and linger shivering on the brink,
and fear to launch away.*

*5 O could we make our doubts remove,
those gloomy doubts that rise,
and see the Canaan that we love
with unclouded eyes;*

*6 Could we but climb where Moses stood,
and view the landscape o'er,
not Jordan's stream, nor death's cold flood,
should fright us from the shore!*

Inleiding

Vandaag reizen we naar de 18^e eeuw, de tijd van de Verlichting met haar accent op de goddelijke Rede. We doen dat middels een drieluik:

1. Onze eigen beelden
2. Een verkenning in de tijd
3. Een bepaling van 'de rede'.

1. Onze eigen beelden

We hebben niet zulke vroege beelden van de 18^e eeuw, behalve dan de Franse Revolutie met zijn guillotine en andere gruwelen, de Psalmberijming van 1773 en enkele Puriteinen. De Verlichting komt vooral op de middelbare school en daarna naar voren: rede, Kant, Voltaire etc. Spinoza heeft zijn Spinozahuisje in Rijnsburg: een vroege voorloper vd Verlichting!

We komen op de doorwerking van de Verlichting in het onderwijs: dualisme van geloof / Bijbelverhaal en "gewone" vakken waarin we vaak gewoon rekenen of taal of bio of gs geven. Maar is dit niet allemaal erfenis van de Verlichting met haar boedelscheiding van geloof en weten?!

Voor mij was het op de Guido de Bres dat ik er voor het eerst van hoorde. De rede kreeg op mij ook sterk vat en ik ging me ook wel afzetten tegen het geloof, tot ik langzaam maar zeker ging zien dat de rede zo zijn beperkingen heeft en geloof tegelijk ook zijn eigen redelijkheid heeft.

Sindsdien is dit een heel belangrijke problematiek geworden. In Leiden zag ik hoe voor velen de rede de ene waarheid was en het geloof achterhaald was. Geloof en weten zijn strikt gescheiden. Uiteindelijk heb ik er mijn proefschrift over geschreven en ben ik er nog steeds mee bezig, vooral binnen de geschiedwetenschap / geesteswetenschappen maar ook wel binnen de natuurwetenschap.

2. Een verkenning

Algemeen beeld

In de achttiende eeuw stempelde de christelijke wereld nog altijd de tijdgeest. De esoterische wereld was daar min of meer mee verbonden en zij bloeide op allerlei plaatsen binnen of aan de rand van de Kerk. In 1700 was de helft van alle gepubliceerde boeken nog religieus van aard. Maar in de loop van de achttiende eeuw verschenen er steeds meer boeken op niet-religieus vlak. Ook werd er expliciet geschreven tegen de kerkelijke opvattingen. De moderniteit ging nu ook onder bredere lagen van de samenleving en met name binnen de opkomende burgerij gemeengoed worden. In de Verlichting kreeg dit alles zijn pregnante vorm.

De aanduiding 'Verlichting' was een door de achttiende-eeuwers zelf bedachte term teer aanduiding van de eigen tijd:

'Verlichting is het uittreden van de mens uit de onmondigheid waarin hij door eigen schuld gekomen is. Onmondigheid is het onvermogen zich van zijn verstand te bedienen zonder de leiding van een

ander. Deze onmondigheid is eigen schuld wanneer de oorzaak ervan niet in het verstand ligt, maar in de wil en de moed om zichzelf zonder leiding van anderen te bedienen. Sapere aude!¹ Heb de moed je van je eigen verstand te bedienen is daarom de lijfspreuk van de Verlichting (vertaling EM)².

Men beschouwde zichzelf als verlicht en zag eerdere tijden als verduisterd. De klassieke Oudheid en de Nieuwe Tijd waren twee lichtpunten met daartussen de donkerte van de vroege Kerk en de Middeleeuwen.

Het is opmerkelijk dat deze zelfbepaling (net als die van de Renaissance) werd verwoord middels een religieuze metafoor. In alle eeuwen was licht een beeld voor het goddelijke licht. Met name in de Bijbel wordt veelvuldig de metafoor van het licht gebruikt ter aanduiding van God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest en van het Woord. Deze religieuze metafoor werd in de achttiende eeuw omgedraaid. Het licht werd nu een beeld voor de menselijke, autonome rede. De mens is met het licht der rede geboren, maar hij is door eigen schuld gevallen in de duisternis van het onverstand. Er is hier sprake van een omkering van de metafoor. Niet autonomie is zonde, maar heteronomie. De Rede kreeg goddelijke proporties. Zij werd tijdens de Franse Revolutie ook letterlijk als een godin gezien.

Tegelijk was de Verlichting in wezen ook een religieuze beweging. Niet voor niets bloeide de Vrijmetselarij sterk op en waren Voltaire, Mozart en vele anderen lid van de Vrijmetselarij³.

Het Deïsme, waarin God werd gezien als een onpersoonlijke Klokkenmaker, beschouwde God net als de Vrijmetselaars als een Bouwmeester.

In een katholiek landen als Frankrijk was de Verlichting antiklerikaal, omdat de Kerk in hoge mate samenviel met het *ancien régime* (de tijd voor de Franse Revolutie), maar in de protestantse landen was zij gematigder omdat de Reformatie de maatschappij reeds in zekere mate had hervormd. Evenals de zestiende en de zeventiende eeuw was ook de achttiende eeuw aldus een amalgaam van christelijk geloof, autonoom denken en esoterische intuïtie.

In de achttiende eeuw ging de strijd rond het machtsevenwicht van Europa voort. In deze strijd was Frankrijk op het einde van de zeventiende eeuw naar voren gekomen als de leidende mogendheid. Tijdens de Negenjarige Oorlog (1688 – 1697) was er door Brandenburg, Engeland en de Nederlanden gestreden tegen de Franse keizer en bij de vrede van Rijswijk kwam er een zeker machtsevenwicht tot stand. De inkt van het vredesverdrag was echter nog niet droog of er brak een nieuwe strijd om de macht uit: de Spaanse successieoorlog (1701 – 1714). Toen de Spaanse troonopvolger Maximiliaan II Emanuel op jonge leeftijd stierf, dreigde Philips van Anjou ofwel Philips V, de kleinzoon van Lodewijk XIV, grote delen van Europa te erven. Uit vrees voor een Franse hegemonie zocht men de strijd. Zij ging over de juiste verdeling van de erfenis van het Spaanse bezit: noch de Oostenrijkse Habsburgers noch de Franse Bourbons mochten de algehele hegemonie krijgen.

De strijd barstte los en na negen donkere jaren werd bij de Vrede van Utrecht in 1713 de Spaanse erfenis evenwichtig verdeeld: Philips V kreeg Spanje en de Spaanse koloniën, de keizer van Oostenrijk kreeg de Spaanse Nederlanden en de Spaanse bezittingen in Italië en Engeland behield Gibraltar.

In de Nederlanden was de angst voor Franse hegemonie nog steeds groot. De Republiek kon onder stadhouder Willem IV (1747 – 1751) en Willem V (1751 – 1795) niet meer de rol spelen, die zij in de zeventiende eeuw had gehad. Er ontstond strijd tussen Oranjegezinden en patriotten en uiteindelijk zou in 1795 de Bataafse Republiek beginnen en Nederland onder Frans gezag komen.

Het natiebeseef bloeide op in de staten van de Hohenzollern (Brandenburg-Pruisen), de Habsburgers, de Poolse adelsfederatie en het Rusland van de keizerlijke Romanovs. In de Skandinavische landen

¹ 'Sapere aude!' betekent 'Durf te weten!'.

² Immanuel Kant, 'Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?', in: *Berlinische Monatschrift*, Dezemberheft, 1784, 481.

³ Zie hiervoor: Zie hiervoor: Eugen Lennhoff, Oskar Posner, *Internationales Freimaurer-Lexikon*, Wien, München, 1952, 45 – 49; Robert Jan van Pelt, *De tempel van de wereld. De kosmische symboliek van de tempel van Salomo*, Utrecht, 1984; Piet van Praet, *Van tempelier tot vrijmetselaar. Symbolen lezen. Bron tot initiatie*, De Haak, 1993.

was het vooral Zweden, dat een sterke en zelfbewuste macht wilde zijn en daarbij in botsing kwam met Denemarken en Rusland.

Europa was aldus een lappendeken van staten geworden. Binnen haar grenzen was er onderlinge concurrentie en strijd. Van buitenaf werd het bedreigd door het Ottomaanse rijk.

Bij de burgerlijke, intellectuele elite groeide een notie van de Europese identiteit als een synthese van verlicht christendom, Romeinse wetgeving, Griekse filosofie en moderne ideeën over volkssoevereiniteit. Volgens de Verlichtingsfilosoof Montesquieu zou Europa een machtsevenwicht binnen en tussen de naties moeten zijn. Volgens de radicale Verlichtingsfilosoof Voltaire was dit Europa - dat in zijn oog een hogere beschaving was dan het Romeinse rijk - een verzameling staten, die gegrond was in de rede. Europa was geen stad Gods, maar een stad van mensen.

Verlicht absolutisme

Binnen de Europese staten heerste veelal een verlichte vorm van absolute monarchie. Keizer Frederik de Grote van Pruisen, keizerin Catharina de Grote van Rusland en keizer Jozef II van Habsburg waren absolute monarchen, die zich niet meer op een goddelijke orde beriepen, maar zich in de geest van Hobbes beschouwden als de hoogste dienaren van de volkswil.

Keizer Frederik de Grote (1712 – 1786) van Pruisen zag zich als een *roi-philosophe* ('koning-filosoof'). Hij bevorderde de kunsten en humaniseerde het strafrecht, hoewel hij de oude standenmaatschappij intact liet en de oude adel van de Junkers alle ruimte gaf zonder dat hij het lot van de boeren serieus nam.

Keizerin Catharina de Grote (1729 – 1796) van Rusland seculariseerde het kerkelijk bezit zodat dit aan de staat kwam. Ze hield de adel in het zadel, maar voor de boeren had ze weinig oog en de opstanden van lijfeigenen werden wreed en bloedig onderdrukt. In 1700 werden de patriarchen van de Russisch-Orthodoxe Kerk aan de kant gezet. De keizer(in) was n feite het hoofd van de Kerk.

Keizer Jozef II (1741 – 1790) van Habsburg was van dit drietal de meest verlichte vorst. Hij bepleitte tolerantie en bood alle ruimte aan Joden en protestanten. Hij liet de macht van de adel inperken ten gunste van de overheidsbureaucratie en de horigheid werd door hem afgeschaft. Maar hij sloot ook de contemplatieve kloosters gesloten omdat ze geen maatschappelijk nut zouden hebben.

Successieoorlogen en een aardbeving

De tijd van vrede werd verstoord door twee nieuwe successieoorlogen: de Oostenrijkse Successieoorlog (1740 – 1748) en de Zevenjarige Oorlog (1756 – 1763). Beide oorlogen horen in zekere zin bij elkaar.

In de Oostenrijkse Successieoorlog ging het, nadat keizer Karel VI van Oostenrijk was overleden, om de machtsclaims die Frederik de Grote van Pruisen legde op Silezië, dat onder de macht van Karels dochter Maria Theresia van Oostenrijk viel. Hieruit ontstond een grootschalig conflict, waarbij Engeland zich met de Republiek aan Pruisisch-Habsburgse zijde schaarde tegenover Frankrijk en Oostenrijk. Deze botsing had ook repercussies op de koloniale bezittingen van Frankrijk en Engeland in Amerika. Uiteindelijk werd bij de Vrede van Aken in het jaar 1748 het machtsevenwicht hersteld, waarbij men in zekere zin terugkeerde naar de oude machtsverdeling van voor de oorlog.

De Zevenjarige Oorlog was in zekere zin een wereldoorlog: vrijwel alle Europese mogendheden streden hier om de macht. Het Pruisen van Frederik de Grote stond hier, met steun van Engeland, tegenover Frankrijk, Oostenrijk, een aantal Duitse staten, Zweden en Rusland. Ook hier werd er strijd geleverd tussen de Franse en Engelse koloniale gebieden. Bij de Vrede van Parijs in 1763 werd opnieuw het machtsevenwicht hersteld. Noord-Amerika en India werden voornamelijk Engels gebied en Frankrijk kon zich handhaven in de Caraïben en de handelsgebieden in Afrika.

Te midden van al die oorlogsgeweld gebeurde er in het jaar 1755 een ramp, die een ongeken- de invloed en betekenis heeft gehad in Europa. Op Allerheiligen (1 november) werd de stad Lissabon, waar vele gelovigen ter kerke waren gegaan, opgeschrikt door een verschrikkelijke aardbeving, die sindsdien de boeken is ingegaan als de Aardbeving van Lissabon. Meer dan 6000 mensen kwamen om. De stad Lissabon lag volledig in puin en de aardschokken werden tot in Amsterdam gevoeld. Ook in geestelijke zin ging door heel Europa een schok. Was dit een oordeel? Was het einde der tijden aangebroken? Van christelijke zijde werd opgeroepen tot boetedoening en biddagen en werd gesproken over de oordelen Gods over Europa. Van verlichte zijde werd er door Voltaire en anderen geageerd tegen deze visie. Hoe kon God, Die goed en almachtig is, samengaan met een dergelijk kwaad? Het klassieke theodiceeprobleem kreeg in de tijd van de Verlichting een nieuwe context. Voor Voltaire was de natuurramp louter natuurwetmatig te verklaren.

De Franse Revolutie en de godin der Rede

Terwijl de Europese naties elkaar bevochten, begon er van binnenuit verzet te rijzen tegen het verlichte absolutisme van de vorsten. Tot in de uithoeken van Europa was deze geest merkbaar. Het woord 'revolutie' werd één van de grote metaforen van de nieuwe tijd. Letterlijk verwijst het naar het terugvliegen van een vogel of ook wel het omwentelen ('revolare') van een molenrad of wagenrad of klokke-as. Figuurlijk verwijst het naar een omwenteling van de geschiedenis rond de as van de tijd. Buiten Europa ontwaakte in de koloniën een politieke vrijheidsdrang, die uitgroeide tot een onafhankelijkheidsstrijd. Amerika maakte zich als eerste los van het moederland. Op 4 juli 1776 verklaarde zij zich onafhankelijk. Vele Latijns-Amerikaanse staten volgden haar voorbeeld. In het jaar 1789 begon de Franse Revolutie. Zij was ten dele een sociaal protest van arme boeren tegen de adel, die hen klein en arm hield. Vele boeren leden onder allerlei misstanden. Reeds eerder waren er spontane opstanden geweest. De revolutie was ten dele ook een burgerlijke revolutie tegen het *ancien régime* ofwel de oude, adellijke wereld.

Ook vele Hugenoten deden mee met de revolutie uit verzet tegen de onderdrukking en vervolging die zij te verduren hadden doordat het Edict Van Nantes was herroepen. Pas in 1787 werd de herroeping van het Edict van Nantes ongedaan gemaakt en konden de Hugenoten eindelijk weer vrij ademen.

In mei 1789 kwamen de Staten-Generaal (de vergadering van de verschillende standen: adel, geestelijkheid en burgerij), die door de absolute vorsten buiten spel was gezet, voor het eerst na anderhalve eeuw weer bijeen in Versailles. Deze vergadering was noodzakelijk vanwege de zorgelijke omstandigheden rond de staatsfinanciën: de Franse staat was bankroet.

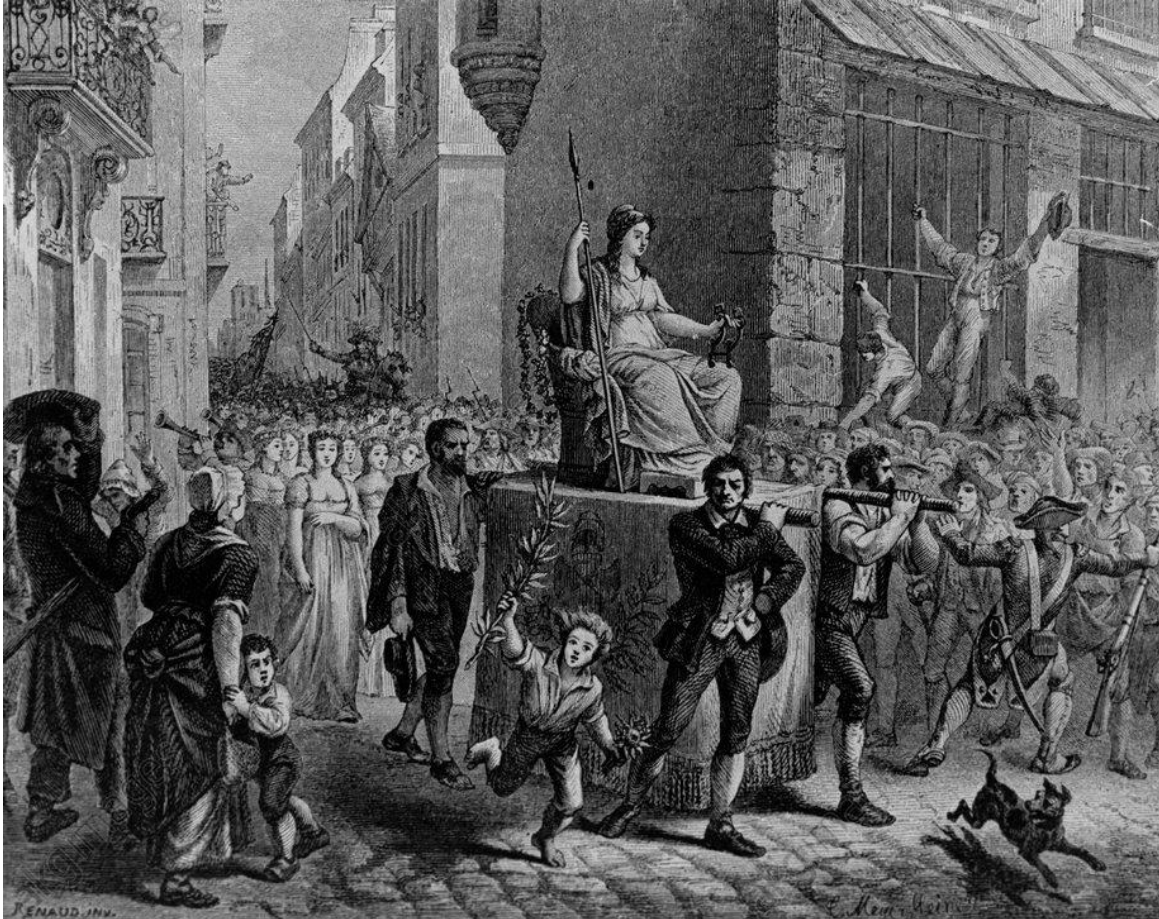
Er zou per stand en niet per hoofd (er waren 300 geestelijke, 300 edelen en 600 burgers aanwezig) gestemd worden over een aantal zaken. Dat was tegen de wens van de burgers. Er ontstond een sfeer van opstand. Op 17 juni riepen de burgers zich uit tot Assemblée Nationale (Nationale Vergadering) en de geestelijken en edelen sloten zich (op één na) hierbij aan.

Koning Lodewijk XVI sloot op die dag, vanwege het plotselinge overlijden van zijn zoon, de vergadering af, maar de revolutionairen weken uit naar de Kaatsbaan. Daar legden ze de Eed op de Kaatsbaan af: ze zouden niet naar huis gaan voordat er een grondwet zou zijn, waarin hun rechten van vrijheid, gelijkheid en broederschap zouden zijn gewaarborgd.

Ondertussen giste en woedde het in stad en land. Vele revolutionairen trokken de straten op en op 14 juli bestormden zij de gevangenis van de Bastille, om de gevangen criminelen en geesteszieken vrij te laten. De revolutie breidde zich uit naar het platteland. Vele bezittingen van de adel werden verwoest of onteigend.

Op 4 augustus 1789 probeerde de Assemblée orde op zaken te stellen. De oude feodale orde werd afgeschaft, de boeren werden ontheven van statelijke belastingen en kerkelijke tienden en het kerkelijk bezit kwam aan de staat toe. Kerk en staat werden strikt gescheiden. De staat was openlijk vijandig jegens de Kerk.

Vanaf 1791 begon de radicale fase van de Revolutie. Velen revolutionairen waren uitgesproken atheïsten en aanbaden de Rede als het nieuwe Opperwezen: *la Raison*. Er kwam een eredienst van de Rede, waarbij *la Déesse Raison* door een actrice werd gespeeld. Robespierre was de hogepriester van deze religie van de Rede. Haar feesten waren bacchanalen.

Afbeelding van de 'godin Rede'

Onder Robespierre ontstond een periode van terreur. Robespierre voerde met zijn 'comité du salut public' de alleenheerschappij. De guillotine deed dagelijks zijn gruwelijke werk. Eenieder die verdacht werd van antirevolutionaire denkbeelden of adellijke afkomst, eindigde hier zijn leven. Ook Lodewijk XVI en Marie-Antoinete werden geguillotineerd.

Uiteindelijk zou Robespierre zelf op bevel van Danton door zijn eigen comité onder de guillotine gelegd worden: de revolutie begon haar eigen kinderen op te eten. Er werd een nieuwe kalender ingevoerd. Het jaar 1793 A.D. werd het Jaar 1 A.R.

Tot dat moment was de Kerk van Rome de gevestigde Kerk van Frankrijk. Zij vormde met de adel de orde van het Ancien Régime. Zij bezat zeer veel grond, kerken en kloosters en verwierf inkomsten middels de tienden en andere heffingen. Haar bisschoppen waren zonder uitzondering van adellijke afkomst. Grote delen van de bevolking waren traditioneel katholiek en werden middels onderwijs en catechese opgevoed in de kerkelijke leer.

Toen het begon te gisten en woelen in Frankrijk was de bevolking over het algemeen niet gericht tegen de Kerk. Wel drukten de tienden zwaar op de armen. De Kerk deed in augustus 1789 vrijwillig afstand van haar recht op de tienden. Zij bood aan om belastingen te gaan betalen over haar goederen.

Doordat de Revolutie echter al snel uit de hand liep en in oktober 1789 ontaardde in een volksofstand, kwam de Kerk in de verdachte hoek terecht. Toen op 5 oktober de Assemblée van Versailles naar Parijs was overgebracht, werden er antikerkelijke wetten uitgevaardigd. De opportunistische bisschop en staatsman Talleyrand confisqueerde alle goederen van de Kerk. Daarnaast werd het kloosterwezen, met uitzondering van de charitatieve ordes, opgeheven. De Kerk moest middels de Constitution Civile du Clergé (Burgerlijke Wetgevende Raad betreffende de geestelijkheid) een staatsinstelling worden, waarbij geestelijken door de staat zouden worden aangesteld en betaald. Alle geestelijken dienden een eed op deze Constitutie af te leggen op straffe van vervolging.

Hierdoor ontstond er een enorme spanning onder de geestelijken. Sommigen legden de eed af, anderen weigerden dit te doen. In een *breve* van 13 april 1791 veroordeelde paus Pius VI deze Constitutie. Dit mocht echter niet baten. In totaal werden er in deze jaren 1200 priesters op het schavot gedood, 700 priesters stierven in de gevangenis en 130 religieuzen en 300 leken kwamen om door het geweld tegen de Kerk.

Meer dan 4000 kerken en kloosters werden gesloten en veelal ook vernietigd. Zelfs de grote, beroemde kathedralen, zoals die van Chartres, werden verkocht om gesloopt te worden. Alleen vanwege de hoge sloopkosten zijn ze van de ondergang gered. In de plaats van de kerkgebouwen kwam het kerkelijk museum ofwel de *Service des monuments historiques*. De Kerk was een museum geworden, waar het dode verleden werd geëtaleerd.

Frankrijk was hiermee het eerste land geworden van de *laïcité* ofwel het laïcisme: de staat is geheel niet-religieus (en in feite antireligieus) en de Kerk heeft slechts een plaats in de private sfeer, waarbij elke religieuze symboliek in het publieke domein verboden is⁴.

In 1795 brak de meer gematigde fase van de Franse Revolutie aan, waarin er vrijheid van godsdienst voor alle religies kwam. De ondergeschiktheid van de Kerk bleef echter voortbestaan.

Napoleon (1769 – 1821) viel hij naast andere landen ook Italië binnen. Hij dwong de paus om afstand te doen van een deel van de Kerkelijke Staat en zijn broer Joseph Bonaparte (1768 – 1844) werd de Franse gezant van Rome. Rome werd een Republiek en paus Pius VI werd in 1798 in gevangenschap meegevoerd naar Frankrijk, waar hij overleed te Valences. Uiteindelijk zou in het jaar 1800 de Kerkelijke Staat worden heroverd en kon paus Pius VII aantreden als de nieuwe paus⁵.

De Revolutie verbreidde zich via de Franse legers door Europa. Er ontstond een conflict tussen Frankrijk en Engeland. De Nederlanden werden in het jaar 1795 door generaal Napoleon Bonaparte als Bataafse Republiek ingelijfd bij Frankrijk en waren niet meer dan een vazalstaat. Stadhouder Willem V vluchtte naar Engeland en daarmee kwam aan 200 jaar stadhouderschap een einde. In het jaar 1793 sloten Pruisen, Oostenrijk, Engeland, Spanje en Italië de gelederen tegen deze Franse Terreur. Vanaf 1799 trok Napoleon, vanuit zijn positie als generaal van het leger, de macht steeds meer naar zich toe. In 1804 werd hij keizer van Frankrijk⁶.

⁴ Zie hiervoor ook mijn boek *Het Grote Huis. Christelijke geloofstraditie in een (post)moderne wereld*, Apeldoorn, 2013, hoofdstuk 1.

⁵ In algemene zin gebaseerd op: Kardinaal de Jong. *Handboek der kerkgeschiedenis, Vierde Deel. De nieuwste tijd (1789 – 1949)*, Utrecht, Nijmegen, 1949, 5 – 30.

⁶ Gebaseerd op: Karsten Alnaes, *De geschiedenis van Europa. Bezetenheid, 1600 – 1800*, Antwerpen, 2005 (2004), 335 – 772; John Carroll, *De teloorgang van de westerse cultuur. Een andere kijk op 500 jaar humanisme*, Wormer, 2006, 151 – 171; R.R. Palmer, Joel Colton, *A History of the Modern World Since 1815*, 1983 (1950), Prologue, xx – xxxvii; D.J. Roorda e.a., *Overzicht van de Nieuwe Geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870*, Groningen, 1983, 137 – 286.

Aldus is er in de achttiende eeuw een machtsstrijd gevoerd tussen staten en binnen staten. Deze strijd had een seculier karakter. Het oude Europa, waarin de macht verbonden werd met een hogere orde, bestond niet meer. De macht was volkomen immanent geworden.

Deze strijd laat zien dat Paul Cliteur in zijn boek *Het monotheïstisch dilemma* ongelijk heeft met zijn bewering dat religie een splijtzwam is en oorlogsgeweld voornamelijk wordt veroorzaakt door (monotheïstische) religies⁷. Oorlogsgeweld kan zich binnen een seculiere én een religieuze context voordoen. Geweld schuilt diep in de mens.

Ik zie de Franse revolutie als een omwenteling van de oude christelijke wereld naar een nieuwe seculariteit. Er was sprake van onrecht jegens de boeren en Hugenoten, maar ik zie hun gerechtvaardigde protest tegen dit onrecht niet als de kern van de Franse Revolutie. In de kern is deze revolutie antichristelijk. De godin van de Rede werd geplaatst tegenover de God van de Kerk. De Franse Revolutie heeft een immense invloed gehad op de Europese cultuur. De radicale autonomie brak zich baan.

3. Een bepaling van 'de rede'

Hoe staan we hier tegenover? Is de rede goddelijk? We zijn het erover eens dat deze verlichte rede gevaarlijke trekken heeft en een tijdgeest van pure autonomie weerspiegelt. Maar de rede zelf, hoe bezien we haar?

In ons gesprek komen drie niveaus naar voren:

a. De menselijke rede

God gaf ons een vermogen tot logisch ordenen van de wereld en de gedachten middels de logica van 'ja en nee', 'als ... dan', 'en & of', etc. We kunnen abstraheren van het concrete en daardoor patroen zien, de wereld ordenen etc. Zonder deze gave zouden we ons niet kunnen oriënteren in deze wereld. Ook de taal is een ordeningsprincipe. Zij gaat nauw samen met de rede: logos betekent in het Grieks zowel 'woord' als 'rede'. Deze faculteit der rede is een grandioze scheppingsgave van God aan ons. Zij onderscheidt ons in hoge mate van de dieren, zij het dat dieren op een laag niveau ook wel zoiets kennen als rede, ze hebben een beeld van de structuur van een gebied, van wel of geen gevaar en van basale logica waardoor ze slimme keuzes kunnen maken.

b. De goddelijke rede

God heeft ook een rede, ook al is die oneindig groter en complexer dan de onze. We gaan uit van een zekere univociteit: dat is dat er una voce is ofwel met één stem gesproken wordt door God en mens: als God iets goed vindt dan is het ook goed zoals wij het woord goed kennen, dus niet het tegenovergestelde, bij God is ja ja en nee nee en Hij kan niet liegen of vierkante cirkels maken etc. Christus is blijkens Joh. 1 de Logos: het Woord. Hij is ook de Wijsheid. De vroege Kerk zag Hem als 'de ware Wijsheid'.

c. De werkelijkheid

Ook de werkelijkheid heeft een rationele structuur. Zij heeft een orde en een regelmaat. Er zijn 21 constanten die de wereld leefbaar maken, zoals hitte en koude in een goede verhouding = de juiste

⁷ Paul Cliteur, *Het monotheïstisch dilemma*, Amsterdam, 2010.

afstand tot de zon. De wereld weerspiegelt iets van Zijn maker en daarin dus ook deze orde, ook al is er gebrokenheid in mens en wereld gekomen door de zonde waardoor dit niet meer volkomen is, er loopt een diepe scheur doorheen. Maar toch is er nog altijd een orde, ook na de val en na de zondvloed is er een (misschien andere) orde: we mogen de mens niet doden, de dieren wel, maar de mens is nog steeds in Gods beeld, zoals er staat in Genesis!

Aldus stuiten we op de heteronome rede, die in God gefundeerd is en die doorwerkt in en als een stempel is gezet door God op de mens en de schepping. Hier ligt de basis reeds voor het christelijke wereldbeeld! Denk vanuit dergelijke kaders, ook als je in je lessen probeert om de inhoud te bezien vanuit God! Open vensters in je lokaal op God, op de hemel!

We sluiten de middag met gebed en ieder gaat huiswaarts door de sneeuw! Deo volente tot 10 april!

De tweede middag, 10 april 2019: de reactie van de Kerk op Verlichting en Franse Revolutie

Opening

- Matth. 12: 26 – 36
- Avondlied Van Tersteegen:

Avondlied

*De avond komt, de zon daalt in het westen
en alles legt zich neer om uit te rusten.
Mijn ziel waar zult gij om te rusten heen?
In God. Hij is de rust en anders geen.*

*De zwerver heeft zijn weg ten eind gelopen.
De vogel is al naar zijn nest gevlogen.
De schapen zijn al naar hun kooi gekeerd.
Laat mij nu thuiskomen bij U, o Heer.*

*Ach, richt toch zelf mijn weifelende krachten,
mijn wankle geest, mijn zwervende gedachten.
Open uw deur, o woning van mijn heil,
Dat ik al 't andre haat en tot U ijl.*

*Door heel de dag voeld' ik uw hand mij lijden.
Ik was een kind dat liep aan Vaders zijde.
Gij zijt zo goed voor mij, ik ben 't niet waard.
Laat mij U dankbaar zijn met heel mijn hart.*

*Vergeef het mij dat ik toch weer gedwaald heb
En mij van alles op de hals gehaald heb.
Het spijt mij Heer, ik heb verkeerd gedaan.
Neem mij bij U, dan zal het beter gaan.*

*Nu 't lichaam klaar is met zijn werk te maken,
Verlangt de geest ook aan het werk te raken;
U te aanbidden God, met innigheid,
U te aanschouwen in de stilligheid.*

*De duisternis doet alle dingen zwijgen.
O Majesteit, ik moet mij voor U buigen.
In 't donkerkeer ik tot uw heiligdom
En zeg: spreek Heer, en maak mijn lippen stom.*

*Ik geef mijn hart U tot een avondoffer
Ik geef mijn wil volkomen aan U over.
Verlangen, lust, wees stil. Wat lust mij meer
Dan moe van drift te rusten in den Heer?*

*O laat toch niet het lichaam rust verwerven,
Terwijl de geest onrustig om moet zwerven
Voer mij in U, getrouwe die mij leidt,
Want in U, met u is de zaligheid.*

*Doe in het donker, God, Uw zonlicht schijnen,
Mijn zaligheid, mij kracht bij kruis en pijnen,
Verberg mij in Uw hut voor ongeval,
Tot ik Uw rust voor eeuwig smaken zal.*

Gerhard Terstegen (1696 – 1769, Duits piëtist en mysticus, lieddichter)

Inleiding

De vorige keer hebben we de Verlichting en de Franse Revolutie naar hun tijdgeest gepeild. Zij hebben de basis gelegd voor de laïcité in Frankrijk: het lekenendom. In de klassieke katholieke onderscheiding van leek en geestelijkheid / clerus staat de leek voor de wereld. Frankrijk sloot de kerk af en richtte zich enkel op de wereld. In de scholen vandaag mag geen kruisje hangen. Frankrijk is de voorhoede van de seculariteit. Nog steeds is zij dit. Wat nu daar gebeurt gebeurt over een aantal jaar hier ook, neem de keiharde straatcultuur in de buitenwijken, waar je als leraar zelfs vrij mag nemen als je je bedrieg doelt, dat is in de CAO vastgelegd! Er zijn 4000 kerken verwoest of gesloten. Zelfs de Parijse Notre Dame (een week na onze middag in de brand gevlogen) werd gesloten en verwaarloosd, Napoleon gaf haar weer terug aan de kerk. Vandaag gaan we kijken naar de reactie van de kerk op deze revolutiegeest.

1. Eigen beelden

In onze herinneringen zit dat er al snel een politiek-militair cordon sanitair om Frankrijk werd gelegd door de omringende landen. Uiteindelijk zou Napoleon de revolutie deels teruggedraaien naar gematigder wegen, maar tegelijk was hij een man met aspiraties voor de wereldmacht en moest men hem zeer vrezen. Honderdduizenden zijn gesneuveld alleen al in de Russische veldtocht, ten onrechte wordt Napoleon vaak nog als een soort halve held beschouwd.

In onze herinneringen zitten vooral beelden van het Réveil, Da Costa, Bilderdijk en Groen van Prinsterer. In wezen zijn dit eer late, 19e eeuwse beelden. De 18e eeuw moest als het ware eerst even adem halen voor ze kon reageren op de omslagen in de tijd. Vooral bepaalde individuen hebben als eersten de pen ter hand genomen en zich verhouden en bepaald tot de tijdgeest.

2. Verkenning

De Kerk van Rome

De Kerk van Rome ging in de achttiende eeuw zeer moeilijke tijden tegemoet. Zij had te maken met de grote Europese staten waar het seculiere staatsabsolutisme op de troon zat. De vorsten waren vaak nog wel traditioneel rooms-katholiek of protestants, maar in hun politieke bedrijf beschouwden

zij hun staatsmacht in seculiere, absolutistische zin. Zij baseerden zich hierbij op de denkbeelden van de verlichte filosofen.

Binnen de Verlichting leefde er een sterk antiklerikalisme, dat zich met name tegen de Kerk van Rome en in iets mindere mate tegen de Kerk van de Reformatie richtte. De Kerk van Rome verlegde haar aandacht daardoor minder op de Reformatie en meer op de moderniteit. Het theologische debat tussen Rome en Reformatie verflauwde hierdoor.

De pausen Innocentius XIII, Benedictus XIII, Clemens XII en Benedictus XIV trachtten in de eerste helft van de achttiende eeuw goede verstandhoudingen met de absolutistische vorsten te onderhouden om zo de positie van de Kerk in de verschillende landen veilig te stellen. De Jezuïeten speelden hierbij een grote rol. Zij hadden vanwege hun hoge maatschappelijke en intellectuele positie toegang tot de vorstenhoven en waren vaak de biechtvaders van de vorsten.

Mede hierdoor richtte de Verlichting zich in haar verzet tegen de Kerk met name tegen de Jezuïeten. Zij waren de zondebok van verlichte denkers als Voltaire. Paus Clemens XIII heeft deze orde met kracht geprobeerd te verdedigen, maar het is hem niet gelukt. In verschillende landen werd de orde door de vorsten verboden en afgeschaft.

Keizer Jozef II van Oostenrijk verbood niet alleen de Orde der Jezuïeten, maar ook alle contemplatieve orden, omdat zij niet tot enig maatschappelijk nut waren. Uiteindelijk kon paus Clemens XIV niet anders doen dan in 1773 de Orde der Jezuïeten op te heffen. Middels de *breve*⁸ *Dominus ac Redemptor noster* of *Onze Heere en Verlosser* heeft hij dit besluit bekend gemaakt:

‘Daar al ons streven gericht is op het grote doel om het goede van de Kerk en de vrede van de naties te bewaren, en waar het tegelijkertijd onze intentie is om te voorzien in alle noodzakelijke hulp, vertroosting en steun aan de individuele leden en metgezellen van de genoemde Orde die we ieder in zijn persoonlijke hoedanigheid met een ware vaderlijke liefde beminnen in de Heere, en met dat doel dat ze niet worden overgeleverd aan de vervolgingen, verstrooiingen en moeilijkheden waar zij sinds lange tijd door worden opgeschrikt, zodat zij met meer vrucht mogen arbeiden in de wijngaard des Heeren en mogen bijdragen aan de verlossing van zielen, besluiten en bepalen wij op gronde van deze motieven dat dezen (...) de huizen en colleges van de genoemde Orde verlaten⁹.

Ondanks deze opheffing bleef de Orde der Jezuïeten op verschillende plaatsen in het geheim voortbestaan.

Ook de paus zelf stond onder kritiek. Keizer Jozef II van Oostenrijk en anderen bepleitten een inperking van de pauselijke macht. De paus was slechts de eerste bisschop onder zijns gelijken. Ten gevolge van al deze kritiek op de Kerk van Rome verflauwde het kerkelijke leven in de achttiende eeuw. Deze eeuw heeft slechts enkele grote heiligen, zoals Gerardus Majella, Benedictus Labre en Louise de France, de dochter van koning Lodewijk XVI, voortgebracht.

Er schitterde evenmin veel theologisch licht. Alphonsus de Liguori (1696 – 1787) was één van de grote uitzonderingen. Hij stichtte de Orde der Redemptorissen als opvolger van de Orde der Jezuïeten en schreef in zijn *Theologia moralis* ofwel *Moraaltheologie* (1748) en andere boeken tegen de invloed van het rationalisme en naturalisme van de Verlichting.

Daarnaast bleef het Jansenisme in de achttiende eeuw zijn invloed behouden. Hun leidsman was Louis Adrien le Page. Vele Jansenisten hadden kritiek op de koningen Lodewijk XV en Lodewijk XVI en stonden positief tegenover het sociale protest. De Jansenisten vonden in de Jezuïeten een felle opponent. Hun strijd leidde zelfs tot een schisma binnen de Kerk van Rome. Hieruit ontstond in het

⁸ Een *breve* is een pauselijk schrijven aan vorsten of staatslieden.

⁹ Paus Clemens XIV, *Breve Dominus ac Redemptor noster*, 21 VII 1773, in: <http://www.reformation.org/jesuit-suppression-bull.html> (vertaling EM).

jaar 1723 te Utrecht de Oud-Bisschoppelijke Clerezie, die later is uitgemond in de sterk jansenistisch gekleurde Oudkatholieke Kerk. Zij sluit veel dichter aan bij de vroegchristelijke Kerk dan Rome en is ook minder gestempeld door het Concilie van Trente en de Contrareformatie.

In het achttiende-eeuwse Frankrijk werd de Verlichting onder kritiek gesteld door Joseph de Maistre (1753 – 1821), de grondlegger van het Franse conservatieve en anti-revolutionaire denken. Hij was opgevoed door de Jezuiten en was zelf overtuigd katholiek. Hij verzette zich fel tegen de Franse Revolutie en zag haar als een ontworteling van de gestadig gegroeide orde en van het katholieke geloof. Haar haat tegen eht geloof zag hij als pure duisternis:

'De Franse Revolutie heeft een satanisch karakter, dat haar onderscheidt van alles wat we gezien hebben of zullen zien. Laten we ons haar grote séances voorstellen! De rede van Robespierre tegen het heilige, de plechtige geloofsafzwering van de priesters, de ontwijding van de cultuurvoorwerpen, de inauguratie van de godin der Rede'¹⁰.

Hij bepleitte een restauratie en heeft deze aan het einde van zijn leven, zij het anders dan hij bedoelde, ook mogen meemaken.

In dit spoor zou ook François René de Chateaubriand (1768 – 1848) gaan, op het grensvlak van Verlichting en Romantiek.

In eenzelfde anti-revolutionaire geest zouden in de negentiende eeuw in Frankrijk Alexis de Tocqueville (1805 – 1859) en te onzent Guillaume Groen van Prinsterer (1801 – 1876) en vele anderen gaan spreken¹¹.

De Vrijmetselarij

Binnen het verlichte, antiklerikale klimaat van de achttiende eeuw nam de Vrijmetselarij een grote vlucht. In 1598 werd de eerste loge, de loge van St. Mary, opgericht te Edingburg. Er waren in de zeventiende eeuw verschillende andere loges ontstaan, die zich in het jaar 1717 hadden verenigd in de Londense grootloge. In 1725 werd in Frankrijk een loge opgericht, waar Diderot en andere encyclopedisten en ook koning Lodewijk XVI en vele adellijken lid van werden. In de loop van de achttiende eeuw ontstonden er overal in Europa loges. De orde is sindsdien zeer wijd verbreid over de gehele wereld en heeft nog steeds vele aanhangers¹².

Zij beschouwt zichzelf als veel ouder dan zeventiende-eeuws en ziet zich als een brede esoterische traditie, die teruggaat op Noach die de ark bouwde, Salomo en Hiram die de tempel bouwden, de Kabbala, de Gnostiek, de Tempeliers en de laatmiddeleeuwse metselaarsgilden¹³.

De Vrijmetselarij kenmerkt zich door een uitgewerkte steenhouwerssymboliek. De passer en de winkelhaak zijn haar herkenningssymbolen. Daarnaast spelen de ark van Noach en de tempel van Salomo een centrale rol. De ark en de tempel staan symbool voor de werkelijkheid als het bouwwerk van de grote Bouwmeester. Sommige Vrijmetselaars zien deze Bouwmeester als God, anderen zien hem meer als een principe van de Rede.

¹⁰ Joseph de Maistre, *Considérations sur la France*, 1796, 35.

¹¹ Dit gedeelte is, naast de in de voetnoten genoemde studies en bronnen, gebaseerd op: Jan Bor, Errit Petersma (red.), *De verbeelding van het denken. Geïllustreerde geschiedenis van de westerse en oosterse filosofie*, Amsterdam, Antwerpen, 1996, 269 – 275; Frederick Coplestone S.J., *A History of Philosophy, Volumw VI. Wolff to Kant*, London, 1960, 1 – 100.

¹² Zie hiervoor: Eugen Lennhoff, Oskar Posner, *Internationales Freimaurer-Lexikon*, Wien, München, 1952, 45 – 49; Robert Jan van Pelt, *De tempel van de wereld. De kosmische symboliek van de tempel van Salomo*, Utrecht, 1984; Piet van Praet, *Van tempelier tot vrijmetselaar. Symbolen lezen. Bron tot initiatie*, De Haak, 1993.

¹³ In deze geest beschrijft onder anderen Jac. P. van Term de Vrijmetselarij, zie daarvoor: *Van heidendom tot paganisme. Studiën over vrijmetselarij*, Hilversum, z.j.

De leden van deze orde dienen binnen een strikt hiërarchisch systeem van leerling, gezelschap en meester en hogere graden (die in kleuren worden uitgedrukt) te worden ingewijd. Iedere vrijmetselaar bouwt mee aan de verbetering van de wereldorde. Deze orde zal uitmonden in de universele broederschap der mensheid: 'Alle mensen worden broeders' (Beethoven, die deze woorden toonzette, was ook Vrijmetselaar)¹⁴.

Paus Clemens XII veroordeelde in 1738 de Vrijmetselarij. Hij verbood leden van de Kerk op straffe van excommunicatie om lid van deze orde te worden. Desondanks waren en zijn vele katholieken lid van de Vrijmetselarij¹⁵.

Nauw verwant aan de Vrijmetselarij is de orde der Illuminaten of Volmaakbaren, die in 1776 in Duitsland werd opgericht door Adam Weishaupt. Deze orde concurreerde met de Rozenkruisers. Zijn was sterk gericht tegen de Kerk van Rome en met name tegen de Jezuïeten. Johann Wolfgang von Goethe en Johann Gottfried von Herder zouden lid zijn geweest van deze kring¹⁶.

De Kerk van de Reformatie

De Verlichting en de Franse Revolutie vormden ook voor de Kerk van de Reformatie een grote bedreiging. De protestantse kerken hebben niet de radicale afschaffing van Kerk en christelijk geloof meegemaakt zoals de katholieken in Frankrijk dat meemaakten, maar de algehele tijdgeest zette ook op haar een groot stempel. Er ging fundamenteel iets om in de gehele cultuur. Voordien was de toonaangevende cultuur in wezen nog christelijk, maar hier werd zij autonoom.

De leidende klasse werd de burgerij. Zij liet zich leiden door de denkbeelden van de Verlichting en koesterde een politiek liberalisme. Aanvankelijk uitte zich dat in het verlichte absolutisme, maar in de loop van de achttiende en negentiende eeuw zou zich dit uiten in het streven naar parlementaire democratie. Het christelijk geloof ging in het kielzog van deze ontwikkeling meer en meer naar de zijlijn van de cultuur. Vele burgers bleven nog wel traditioneel protestants, maar op een min of meer formele, burgerlijke manier; anderen keken met een zekere minachting naar het achterlijke geloof en beschouwden zichzelf als het denkend deel der natie.

De Kerk der Reformatie leek door dit alles onthutst te zijn. Zij had niet meteen een antwoord op deze grote en beslissende omslag in de Europese cultuur. Waar was haar oude kracht gebleven? Het duurde even voor zij zichzelf hervond. Binnen de Anglicaanse Kerk en de Lutherse en calvinistische kerken was de invloed van de tijdgeest aanwezig maar tegelijk probeerde men ook tegen de tijdgeest in te gaan. Binnen of soms ook buiten deze kerken bloeiden Puritanisme, Piëtisme, Nadere Reformatie en Gereformeerde scholastiek. Men probeerde binnen deze tradities nieuwe antwoorden te vinden op de vragen die de tijd stelde. Daarnaast trachtten christelijke denkers zoals Thomas Reid en Johann Georg Hamann de Verlichting kritisch tegemoet te treden¹⁷.

Engeland en Schotland

In Engeland en Schotland was het protestantisme door de Glorieuze Revolutie in veilig vaarwater gekomen. De Verlichting had hier niet zo'n radicale invloed als in Frankrijk. Wel werkte haar rationalisme binnen de Anglicaanse Kerk door. De anglicaanse theoloog Matthew Tindal (1657 –

¹⁴ Zie over de Vrijmetselarij: Laurence Gardner, *De schaduw van Salomo. De onthulling van de geheimen van de vrijmetselarij*, Amsterdam, 2006; Kirk MacNulty, *Vrijmetselarij. Symbolen, geheimen en betekenis*, Haarlem, 2006;

¹⁵ In algemene zin gebaseerd op: Kardinaal De Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis, Derde Deel. De nieuwere tijd (1517 – 1789)*, Utrecht, Nijmegen, 1948, 414 – 462.

¹⁶ De wereld van Vrijmetselarij en Illuminati heeft aanleiding gegeven tot tal van samenzweringstheorieën, die ook in de literatuur hun weerslag hebben gekregen, zo in Umberto Eco's *De slinger van Foucault* (1988) en in Dan Brown's *Het Bernini mysterie* (2003).

¹⁷ Zie daarvoor paragraaf 5.4. van voorliggend hoofdstuk.

1733) werkte in zijn *Christianity as Old as the Creation* (1730) zijn rationele theologie uit in het Deïsme. Volgens het Deïsme heeft God als Opperwezen aan alle mensen een ingeboren en voor het verstand toegankelijk Godsbesef geschonken. Deze gedachte mondde uit in de overtuiging dat er een universele, rationele en natuurlijke religie is. De geopenbaarde christelijke godsdienst is niet meer dan een variant binnen de natuurlijke religie. Tindal verwierp de notie van de zondeval omdat deze strijdt met het redelijke besef van de *lex naturae* of natuurwet dat alle mensen hebben.

In dit spoor zag Thomas Woolston wonderen en ook de opstanding van Christus niet meer letterlijk en historisch, maar allegorisch en symbolisch. Thomas Chubb bepleitte een natuurlijke religie waarbij hij het accent legde op de vrije morele wil van de mens.

Er was vanuit de Anglicaanse Kerk ook verzet tegen dit Deïsme. De meest eminente opponent van het deïsme was Joseph Butler (1692 – 1752), bisschop van Durham, die in zijn *The Analogy of Religion* (1736) de deïstische opvatting dat de opstanding der doden onredelijk is, weerlegde met behulp van de analogie van de metamorfose die deel is van de ‘rede’ van de natuur:

‘De verschillen in hun vermogens en de stadia van hun leven tussen hun geboorte en hun volwassenheid - de verandering van larven in vliegen en de navenante vergroting van hun voortbewegingskrachten, en vogels en insecten die uit de schalen van hun habitat breken en op die manier in een nieuwe wereld terecht komen, waar ze nieuwe behuizing en handelingssferen vinden - laten slechts voorbeelden zien van deze algemene natuurwet (van de metamorfose, EM). Al deze verschillende en wonderlijke transformaties dienen daarom hier in ogenschouw te worden genomen. En de toestanden waarin we zelf voorheen hebben bestaan in de baarmoeder of in onze kindertijd zijn zo verschillend van onze huidige, volwassen staat als maar mogelijk is. Daarom is het zo dat, wanneer we hierna in een toestand zullen leven die zo verschillend is van onze huidige toestand als onze vorige toestand was, dit soortgelijk is aan wat we al eerder hebben ervaren¹⁸.

Daarnaast zette Samuel Clarke (1675 – 1729) die een bewonderaar van Newton was, zich in zijn *Boylelezingen* (1704) af tegen Spinoza, Hobbes en de deïsten. Hij gaf een aposteriori-godsbewijs in bijna thomistische zin: het bestaan van tijdelijke, afhankelijke, contingente entiteiten die worden omvat binnen de newtoniaanse absolute ruimte en tijd veronderstelt het bestaan van iets eeuwig, onafhankelijk en noodzakelijk dat wij God noemen.

Vanuit het Puritanisme was er eveneens fel verzet tegen het Deïsme en het daar vaak nauw mee verbonden Arminianisme. De Puriteinen beleden God als de persoonlijke en voorzienige God waar de mens geheel en al van afhankelijk was. Soms kon het ‘alleen door genade’ zo’n sterk accent kringen dat het in antinomialisme uitmondde: de goddelijke genade is zo volledig dat zowel de verwerving als de toepassing van het heil volledig afhankelijk zijn van God zodat de mens daarin volledig passief is¹⁹. Er ontstond een sfeer van strijd en verdachtmaking, met name rond het al dan niet antinomiaanse karakter van de prediking van de congregationalist Richard Davis (1658 -1714).

De presbyteriaan Matthew Henry (1662 – 1714) verzette zich tegen dit religieuze verval en schreef tussen 1704 en 1714 zijn nog steeds veelgelezen *Verklaring van het Oude en Nieuwe Testament*. De congregationalist John Watts schreef in 1707 zijn *Hymns and Spiritual Songs* als een balsem der vertroosting in al deze strijd. Er was tussen de verschillende predikanten en kerken strijd over de vraag of deze liederen in de kerkdienst al dan niet konden worden gezongen. De congregationalist Philipp Doddridge (1702 – 1751) stichtte in 1729 te Northampton een academie waar predikanten van orthodoxe richting werden opgeleid. De Amerikaanse Puritein Jonathan Edwards (1703 – 1758)

¹⁸ Josph Butler, *The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Constitution and Course of Nature*, London, 1927 (1736), 6.

¹⁹ Zie hierover: G.A. van den Brink, *Tot zonde gemaakt. De Engelse antinomiaanse controverse (1690-1700) over de toerekening van de zonden aan Christus, met bijzondere aandacht voor Herman Witsius' Animadversiones Irenicae* (1696), Kampen, 2016.

bekritiseerde in zijn *The Freedom of the Will* (1754) het denken van deïsten als Chubb en anderen. Temidden van alle onderlinge strijd en liggingsverschillen was er een betrekkelijke eenheid tussen al deze verschillende critici (baptisten, dissenters, congregationalisten etc.) van de Anglicaanse Kerk en het daarbinnen invloedrijke Deïsme.

In de Schotse Kerk was de Verlichting evenzeer doorgedrongen. Aan het begin van de achttiende eeuw was de presbyteriale Schotse Kerk nog de enige erkende Kerk van Schotland, maar door de invloed van verlichte denkbeelden over verdraagzaamheid werd er in 1712 een wet aangenomen door de volksvertegenwoordiging, waardoor ook de Episcopalen (de Schotse pendant van de Anglicaanse Kerk) hun eigen godsdienstoefeningen mochten houden.

Ook hier werkte de invloed van de Verlichting uit in een deïstische en rationalistische prediking bij zowel de Episcopalen als ook de presbyteriaanse Schotse Kerk. De filosoof David Hume is biografisch te situeren binnen deze wereld²⁰. Hij was als lid van de Schotse gemeente van Aberdeen een sterk voorstander van deze tolerantie. Hij geloofde dat het heelal ook zonder God in het aanzijn zou kunnen zijn gekomen.

Tegen dit rationalisme en deïsme kwam verzet. George Campbell, hoogleraar aan de Saint Andrews Universiteit bekritiseerde de nieuwe theologie fel. Ebenezer Erskine (1680 – 1754) stichtte met een aantal predikanten, waaronder zijn broer Ralph Erskine (1685 – 1752) een eigen *presbytery* omdat er volgens hen een onoverbrugbaar verschil was tussen de Schotse staatskerk en de Kerk van Christus²¹. In deze periode van relatieve rust leefde en preekte hier Thomas Boston (1676 – 1732) en schreef hij vele boeken waaronder zijn *Human Nature in its Fourfold State* met daarin zijn onderscheiding van de vier 'staten' van de mens: zijn formatie in het paradijs ('Innocence'), zijn deformatie of zondeval ('state of nature'), zijn reformatie of verlossing ('state of grace') en zijn conformatie of eeuwige leven ('eternal state'). In dit boek plaatste hij naast de uiterlijke menselijke waarneming de innerlijke aanschouwing van de ziel. Hier op aarde gaat het vooral om de menselijke innerlijke aanschouwing van God, maar in de hemelse werkelijkheid zullen wij God in de letterlijke zin kunnen zien.

Daarnaast waren er in Engeland de, sterk met het Piëtisme verwante, opwekkingsbewegingen. Er lijkt hier een opmerkelijke synchronie in tijdgeest op te lichten. Op verschillende plaatsen in de wereld – van Duitsland, Amerika, Engeland en Wales – ontstonden er vrijwel gelijktijdig opwekkingsbewegingen. In Wales ontstond onder de prediking van Griffith Jones (1713 – 1761) en Daniel Rowland (1711 – 1790) een opwekking. Beide predikanten richtten zich sterk tegen grote sociale misstanden zoals dronkenschap en diefstal en riepen op tot geloof en bekering. In 1735 kwam er onder de prediking van de zeer begaafde prediker George Whitefield (1714 – 1770) in Engeland een opwekking. De gebroeders Charles (1707 – 1788) en John Wesley (1703 – 1791) richtten de *Holy Club* op, waarin ze met geestverwanten zich richtten op de beoefening van het geloof. Vanwege hun accent op discipline of methode werden zij door omstanders 'Methodisten' genoemd en dat is sindsdien hun naam gebleven. Zij bevonden zich theologisch ergens midden tussen Gomarus en Arminius. Enerzijds riep dit kritiek op bij de meer orthodoxe Puriteinen, anderzijds wekten zij bij hen sympathie door hun oprechte vroomheid en levenswandel²².

Ook de Quakers, het in 1649 door George Fox (1624 – 1691) begonnen Genootschap der Vrienden dat sterk gericht was op de innerlijke ervaringen van de Heilige Geest (die de gelovigen tot beven en trillen bracht, waaraan ze hun naam 'Quakers' te danken hebben), streefden naar een innerlijk

²⁰ Zie navolgende paragraaf 5.4. van voorliggend hoofdstuk.

²¹ Gebaseerd op: L.J. van Valen, *Gelijk de dauw van Hermon. Wonderwerken in de Schotse Hooglanden*, Urk, 1981, 58 – 168; Gn. Werner, *De Schotse kerkgeschiedenis*, Barneveld, 1991, 58 – 63.

²² Gebaseerd op: C.A. van der Sluijs, *Puritanisme en Nadere Reformatie*, Kampen, 1990; W. van 't Spijker e.a., *Het Puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*, Zoetemeer, 2001; W. van der Zwaag, *De Reformatie der Puriteinen. Kerkhistorie van Engeland tussen Reformatie en Revolutie*, Barneveld, 2001, 344 – 407.

réveil. Vanwege hun vrijzinnige opvattingen stonden zij buiten de meer orthodoxe methodisten, maar ze deelden hun verlangen naar een geestelijke opwekking te midden van de dorre, rationele wereld rondom hen²³. Lees hierover de schitterende vierdelige roman *De kinderen van het licht*, door Jan de Hartog!!!

Van Ierse, conservatieve zijde uitte Edmund Burke (1729 – 1797) in zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790) zijn kritiek op de Franse Revolutie en zijn vrees voor de ontworteling van de oude christelijke beschaving en voor de gevaren van de totale democratie. Zijn vrees bleek profetisch te zijn want zij werd bewaarheid in de radicale fase van de Franse Revolutie. Burke zocht geloofde veelmeer in een geleidelijke hervorming van de oude orde en verwees in dezen naar de Glorious Revolution in Engeland. Het ging hem om een herstel van de oude orde én een voorzichtige aanpak van misstanden op sociaal-maatschappelijk en politiek vlak. Hij probeerde de goede elementen van de aristocratie te verbinden met een sobere mate van democratie. De staatsmacht was er om tegen het beest in de mens, dat zich zo klaarblijkelijk had gemanifesteerd tijdens de Franse Revolutie, stutten op te werpen²⁴.

Duitsland

De Verlichting met haar accent de op de autonome, menselijke rede, riep bij vele gelovigen een binnenwaarts gerichte reactie op. Tegenover de rede stelden zij de innerlijke vroomheid. In dit licht vond het zeventiende-eeuwse Piëtisme in August Hermann Francke (1663 – 1727) een achttiende-eeuwse voortzetting (zie de Synopsis van vorig jaar!).

Francke werd door Spener naar Halle gehaald om daar te komen werken als predikant en als hoogleraar. Francke wilde de vroomheid en de werken der barmhartigheid bevorderen en riep daartoe de zogeheten Hallese Stichtingen in het leven: scholen, een weeshuis en een ziekenhuis. In het onderwijs en in de zorg diende het te gaan om de opvoeding in de vroomheid.

Francke stichtte daarnaast een Bijbelgenootschap om de Bijbel te verspreiden onder de Duitse bevolking en om ook de buitenlandse zending te bevorderen.

Tegenover de vanzelfsprekende geloofswerkelijkheid zoals die min of meer in de Duitse kerken was binnengedruppeld, stelde hij de *Busskampf* ofwel de bekeringsstrijd. Geen mens werd zonder een dergelijke strijd tot God bekeerd²⁵.

Binnen dit piëtistische milieu groeide Nikolaus von Zinzendorf (1700 – 1760) op, zoon uit een adellijk geslacht. Hij verzette zich tegen de in zijn ogen starre lutherse orthodoxie en tegen het rationalisme van de Verlichting. Vanuit zijn landgoed probeerde hij de erfenis van Spener voort te dragen. Hij stichtte daar *Unter des Herrn Hut* ofwel *Onder de hoede des Heeren*, een stichting waaraan de naam Herrnhutters is ontleend. Uiteindelijk zou hij zelfs de stad Herrnhut stichten. Hier vonden vele Moravische broeders, die op de vlucht waren geslagen vanwege de Contra-Reformatie, onderdak. Von Zinzendorf was sterk anti-dogmatisch en hij had grote moeite met vastgelegde kerkelijke structuren. Uiteindelijk zou in zijn spoor de nog steeds bestaande Evangelische Broeder Gemeente in Nederland (Zeist) en Suriname ontstaan. Na zijn dood is het werk van de Herrnhutters voortgezet door zijn schoonzoon, Johannes von Watterville (1718 – 1788)²⁶.

Tegen het Piëtisme werd in Duitsland geopponneerd door de Lutherse hoogleraar in de theologie te Wittenberg, Valentin Ernst Löscher (1673 – 1749). Hij wees op de gevaren van een al te sterke

²³ Iver de Quakers schreef Jan de Hartog de prachtige, vierdelige romancyclus *Het koninkrijk van de vrede*, Amsterdam, Brussel, 1971.

²⁴ Zie over het conservatisme: Robert Eccleshall, *English Conservatism since the Restoration*, London, 1990; Bart Jan Spruyt, *Lof van het conservatisme*, Amsterdam, 2003.

²⁵ Zie over Francke: Gary R. Sattler, *God's Glory, Neighbor's Good: A brief introduction to the life and writings of August Hermann Francke*, Chicago, 1982.

²⁶ Zie hierover de Herrnhutters Dietrich Meyer, *Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine, 1700–2000*, Göttingen, 2000.

aandacht voor het gevoel en de individuele vroomheid, waardoor gemakkelijk scheeftgroeï kon ontstaan. Aldus was er in de Lutherse Kerk een spanningsveld waarvan een meer objectief lutheranisme en een meer subjectief Piëtisme de polen waren.

De grote componist J.S. Bach was zowel luthers als piëtistisch. Zijn hele oeuvre is één heteronoom symbool tegenover de autonome rede. Misschien vraag hij in 'Erbarme Dich' wel om Gods erbarmen over heel zijn tijd!

Vanaf het midden van de achttiende eeuw begon het Piëtisme mede door de kritiek van Löscher te tanen. Wel loopt er een smalle lijn van deze traditie met haar grote accent op de persoonlijke geloofsbevinding naar de negentiende-eeuwse Romantiek²⁷.

De Nadere Reformatie

De Nadere Reformatie trok ook in de achttiende eeuw haar sporen. Zij richtte zich tegenover de moderniteit van rationalisme en Verlichting sterk op de innerlijke vroomheid.

Herman Witsius (1636 – 1708) was een irenische gestalte die altijd het midden zocht tussen de verschillende strijdende partijen en hun twisten over de genade, de sabbat en vele andere zaken. Zijn motto was 'Eenheid in het noodzakelijke, vrijheid in het niet-noodzakelijke'. In zijn *Twist des Heeren met syn Wijngaert* (1669) pleitte hij sterk voor een voorgaande Nadere Reformatie en verzette zich sterk tegen het zedelijk verval. Hij heeft geprobeerd om in de strijd rond het antinomianisme in de Engelse Kerk te bemiddelen, helaas zonder al te veel resultaat.

Abraham Hellenbroek (1658 – 1731) kreeg aan de Illustere School te Amsterdam college van cartesiaanse hoogleraren als Ludovius von Wolzogen en Johannes de Raey. Pas in het zevende jaar van zijn predikantschap te Zwammerdam kwam het in zijn leven tot een radicale ommekeer en bekering. Sindsdien heeft hij zich met al zijn gaven ingezet voor de voorgaande Nadere Reformatie. Zijn uitleg van het Hooglied, *Salomons Hooglied verklaert en vergeestelijkt* (1718 – 1720) is zuiver mystiek te noemen²⁸. Hellenbroek heeft middels zijn catechisatieboekje *Voorbeeld van goddelijke waarheden* (1706) een immense invloed gehad op de gereformeerde traditie. Tot vandaag wordt dit boekje gebruikt. Het is meer een dogmatiek in het klein dan een catechese-boekje. De uitverkiezing vormt in dit boekje het kader van waaruit het genadeverbond wordt beschouwd.

Bernardus Smytegelt (1665 – 1739) preekte veelvuldig over de internationale politieke situatie van zijn dagen. Hij hield een dankdienst toen de Spaanse Successie-oorlog eindigde met de Vrede van Utrecht (11 april 1713) en daarin bekritiseerde hij de algehele politieke en kerkelijke toestand van zijn dagen en riep op tot boete en bekering. Als prediker is hij vooral bekend geworden om zijn preken over *Het gekrookte riet*, waarin hij het geestelijke leven blootlegt aan de hand van een reeks van geloofskenmerken die door hen die - als een gebroken of gekrookt riet - worstelen met het heil als een spiegel kan worden gebruikt voor de bepaling van hun geestelijk leven:

Tegelijk waarschuwde Smytegelt dat de kenmerken die hij gaf om de zoekenden houvast te geven in de conventikels niet moesten worden gebruikt om daarmee het geloof van anderen langs de meetlat te leggen.

Wilhelmus Schortinghuis (1700 – 1750) stelde tegenover het rationalisme, spinozisme en hattemisme (een spinozistische visie genoemd naar Pontiaan van Hattem, predikant te St. Philipsland). zijn dagen een zeer innerlijke, mystieke vorm van gereformeerd denken. In zijn *Het innige Christendom* (1740) sloot hij op gereformeerde wijze aan bij de middeleeuwse mystiek en in het bijzonder bij haar 'charisma der tranen': het wenen om de zonden en om de vijf 'dierbare nieten' (ik wil niet, kan niet,

²⁷ Naast op de in de voetnoten genoemde studies gebaseerd op: J. Waterink e.a. (red.), *Cultuurgeschiedenis van het christendom, Deel IV. Verval en herleving*, Amsterdam, Brussel, 1951, 228 – 276.

²⁸ Zie hierover: I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland*, Woerden, 1971; zie ook M. Verduin, *Canticum Canticorum. Het lied der liederen. Een onderzoek naar de betekenis, de functie en de invloed van de bronnen van de Kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenbijbel van 1637*, Utrecht, 1992. Ik ontving dit boek uit de erven van Marien Monster.

ik weet niet, ik heb niet en ik deug niet'). In zijn spreken over het 'ontwezen' van de gelovige (het als een niets-zijnd wezen - opgaan in God) naderde hij aan een Middeleeuwer als Eckhart en een vroegmoderne mysticus als Johannes van het Kruis. Zijn boek riep een enorme discussie op inzake de vraag in hoeverre hier nog sprake was van een zuiver gereformeerde theologie. Schortinghuis kon slecht tegen kritiek en vereenzelvigde zijn tegenstanders met de onwaarheid. Hij meende daarnaast ook dat de ware bekeerde mag oordelen over de geestelijke staat van de ander. Hier ging hij een wezenlijke stap verder dan Smytegelt.

Theodorus van der Groe (1705 – 1784) 'deed het hekje toe': Hij wordt beschouwd als het sluitstuk van de achttiende-eeuwse Nadere Reformatie. Hij poogde te midden van alle strijd rond de schrijver van *Ziels-eenzame Meditatiën* (1685), Jan Willemszn. Eswijiler, die verdacht werd van hattemisme, en Jacobus Groenewegen en anderen, over geloof en verkiezing, wet en evangelie, de verschillende soorten rechtvaardigmaking en andere zaken terug te keren naar de lijn van de Reformatie zelf. Hiertoe schreef hij zijn *Beschrijvinge van het oprecht en ziel-zaligend Geloove* (1742), *Toetssteen der ware en valsche genade* (1752 – 1753) en andere boeken. Hij riep op tot boete en berouw middals biddag- en andere preken. Hij had een sterk chiliastisch gericht denken over de toekomst van Israël en de wereld.

Na Van der Groe begon de Nadere Reformatie aan betekenis in te boeten, hoewel zij tot heden – samen met de Reformatie – de belangrijkste bodem is van de orthodox-gereformeerde wereld²⁹.

Conclusie

De Verlichting en de Franse Revolutie hebben de oude christelijke wereld omver geworpen. De wereld is eens en voorgoed veranderd, zo lijkt het. De Kerk is in de verdediging gekomen. Zij moet zich verwoorden tegenover deïsme en atheïsme.

Maar het geloof heeft zijn redenen die de rede niet heeft, zoals Pascal zei. Het gaat de rede te boven maar is niet tegenredelijk. Er zijn vele goede verwoordingen van dit uitgangspunt. Veel zogenaamd verlicht denken bevat tal van denkfouten, foute redelijkheidsconcepties etc. Daarom hoeven we niet te twijfelen aan de waarheid Gods. En ook niet aan de kerk Gods. God gaat door!

²⁹ Naast de in de noten genoemde studies en bronnen gebaseerd op: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, s-Gravenhage, 1986; T. Brienens e.a., *De Nadere Reformstie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage, 1989.

De derde middag, 5 juni 2019: een dubbel Réveil

Opening

- Joël 2: 21 – 32: de belofte van Gods Geest, een werkelijk Réveil!
- Alexandre Vinet, gedicht rond het sterven van zijn dochter Stéphanie van 18 jaar op 18 april 1837, het eerste en laatste vers: het verdriet om donkere tijden, door het sterven van een kind en ook doordat de cultuur en de tijdgeest donker worden.

*Pourquoi reprendre,
O Père tendre.
Les biens dont tu m'as couronné?
Ce qu'en offrandes
Tu redemandes,
Pourquoi donc l'avais-tu donné?
Parte Seigneur, tes oeuvres sont si grandes.
Et mon regard est si borné!*

*Tu peux reprendre,
O Père tendre.
Les biens dont tu m'as couronné.
Ce qu'en offrandes
Tu redemandés.
Je sais pourquoi tu l'as donné,
Et le secret de tes oeuvres si grandes
S'explique à mon esprit borné.*

*Waarom, o lieve Vader,
Neemt Gij de goedertierenheden weg
Waarmee Gij mij hebt gekroond?
Eist Gij op.
Waarom toch schenkt Gij ze mij?
Spreek Heere, Uw werken zijn zo groot
En mijn verstand is zo zeer beperkt!*

*Gij moogt, o lieve Vader,
Van mij nemen
De goedertierenheden waarmee Gij mij kroondet
Van hetgeen Gij geeft
Eist Gij op. Ik weet waarom Gij het schonkt,
En het geheim van Uw grote daden
Wordt verstaan door mijn klein verstand.*

(vert. mevr. E. van den Hoorn-Westland) (Digibron)

Inleiding

- Volgend jaar 29 januari, 15 april en 3 juni 2020; 20e en 21e eeuw
- Nu: 19e eeuw: antwoord op Verlichting en Revolutie: een dubbel Réveil (RKK en Prot.)

1. Beelden

Het protestantse Réveil zit redelijk in ons collectieve geheugen. We hebben de verhalen van lagere school en voortgezet onderwijs een en ander meegekregen van Bilderdijk, Da Costa en hun strijd tegen de Franse Revolutie en de Verlichting. Daarnaast hebben we ook een en ander meegekregen van het internationale ideaal van opwekking en de opwekkingspredikers zoals Spurgeon en Philpot. Daarnaast worden aspecten genoemd als de zondagschoolbeweging, de heldringstichtingen. Het Réveil was een adellijke groep maar niet arrogant, eerder juist zeer bewogen met de onderlaag van de bevolking.

Spontaan kwamen we op de noodzaak van een Réveil vandaag, zeker ook in het onderwijs met zijn pragmatisme, cito-isme en regel en meetcultuur.

Ik heb zelf sterke herinneringen aan mijn middelbare schooltijd op de Guido de Bres. Samen met Bart Jan Spruyt lazen wij in de vijfde en zesde alles wat we tegen kwamen over het Réveil. War hadden we graag daar aan de voeten van Bilderdijk gezeten en privatissimumcolleges gehad van hem! En ook de Romantiek boeide ons zeer. We waren zelf een soort van romantici. De Romantiek vertegenwoordigde met zijn Sturm und Drang precies wie wij waren: adolescenten in wie alles op zijn kop stond en in nachtenlange gesprekken en wandelingen probeerden we grip te krijgen op de wereld. We schreven scripties over het Réveil en over Kierkegaard. Ik heb zeer goede herinneringen aan die dagen! We droomden er ook van dat er een nieuw Réveil zou zijn. In wezen is dat denk ik wat ons nog altijd drijft: een verlangen naar een ommekeer in ons land, tegenover de moderniteit en vervlakking die ook in onze traditie toeslaan. Vele jongeren zijn behoorlijk zakelijk en pragmatisch geworden en bezig met carrière-planning etc. Laten we als Inklings daar tegen in gaan, we zijn denk ik allemaal wel een beetje romantici en réveil-mensen, zoals we hier zitten!

2. Een rooms-katholiek Réveil

Sinds de Franse Revolutie was Frankrijk een seculiere staat waarin de kerk buiten spel was gezet. Zij werd hooguit gedoogd in het private domein. In deze uiterst penibele omstandigheden begon een tegenbeweging. Prosper Guéranger (1805-1875), een vrome en belezen jongeman, besloot om niet bij de pakken neer te gaan zitten, maar om een klooster te bouwen. Hij was een leerling en vriend van Robert de Lamennais, die als katholiek geestelijke, dwars tegen de tijdgeest en de sloophamer van de Franse Revolutie in, streefde naar een herstel van de kerk.

In het jaar 1832 kocht Guéranger met vijf medebroeders een oude, vervallen abdij te Solesmes. Hij wilde hier leven volgens de Benedictijnse regel en legde een groot accent op de liturgie en haar hemelse schoonheid. Hieruit groeide de Congregatie van Solesmes. In dit spoor ontstond er een liturgische beweging, die tot in de twintigste eeuw haar stempel zou drukken op de katholieke wereld. Zij benadrukte het grote belang van het (in het Latijn gezongen) gregoriaans. Het hart van het katholieke geloof lag in de liturgie van de kerk.

Op deze voedingsbodem ontstond er een katholiek reveil. Men wilde teruggrijpen op de Vroege Kerk en op de middeleeuwen. Deze sobere, innerlijke tegenbeweging schiep een nieuwe bouwstijl: de

neogotiek. Tal van kerken werden in deze stijl gebouwd. Zij schiep ook een nieuwe filosofie: de neoscholastiek. Deze nieuwe school richtte zich vooral op de lectuur en interpretatie van de middeleeuwse filosoof Thomas van Aquino. Men wilde Thomas' denken vruchtbaar maken voor de eigen tijd.

De priesters Auguste Joseph Alphonse Gratry en Louis Pététot stichtten in 1852 het Oratorium, een instelling voor de verdediging van het geloof. Door hun werk werden velen teruggedleid naar de kerk. De Sorbonne-hoogleraar Frédéric Ozanam zette jongeren- en studentenwerk op en probeerde in de sociale nood te voorzien middels de oprichting in 1833 van de nog altijd bestaande St. Vincentius stichtingen.

Het katholiek reveil kreeg de tijdgeest mee. Napoleon bood de kerk weer ruimte, maar tegelijkertijd wilde hij haar aan de staat ondergeschikt maken. Sinds 1815 her-ontwaakte bij de naties het besef dat religie een belangrijke plaats in de samenleving hoorde te hebben. Zij was door de eeuwen heen organisch gegroeid en had een grote samenbindende rol gespeeld.

Binnen de Romantiek ontstond er een grote openheid voor de katholieke religie. De schrijver François René de Chateaubriand (1768-1848) belichaamde deze nieuwe openheid. Hij was aanvankelijk van het geloof afgefallen, maar had na het overlijden van zijn moeder de weg naar het geloof weer teruggevonden en werd overtuigd rooms-katholiek. Voor hem was de kerk van Rome de hoedster van het mysterie. In zijn boek *Génie du Christianisme, ou Beautés de la Religion Chrétienne* (1802) liet hij zien dat het christelijk geloof het hoogtepunt van geloof, moraal, liturgie en gevoel vormde. Dit boek werd door velen gelezen en was zeer invloedrijk.

Ook in andere landen kwam er een katholieke herleving. In Nederland was Willem I (1772-1843) koning geworden en de Grondwet van 1814 schonk vrijheid van godsdienst, waardoor de positie van de katholieken verbeterd werd. Het kloosterleven, dat tijdens de Republiek geen plaats mocht hebben en in de Franse tijd alleen op armenzorg en onderwijs gericht mocht zijn, begon weer op te bloeien.

In Duitsland bevorderden minister Frans von Fürstenberg en de ex-jezuïet Johann Michael Sailer het katholieke onderwijs. De katholieke dichter Clemens Brentano had nauwe contacten met de mystica Anna Catharina Emmerich en gaf haar visioenen uit onder de titel *Das bittere Leiden unseres Herrn J. Christus* (1833). Dit boek en Brentano's gedichten hadden een grote invloed op de Duitse katholieke wereld.

De publicist en leraar Joseph Görres was aanvankelijk enthousiast over de Franse Revolutie, maar in zijn latere leven werd hij een van haar bestrijders. Hij voerde een krachtig pleidooi voor de kerk en had aandacht voor de grote armoede en de penibele fabrieksomstandigheden van zijn dagen.

De bisschop van Mainz, Wilhelm Emmanuel Freiherr von Ketteler, hield een serie van zes preken, getiteld *Die großen sozialen Fragen der Gegenwart* (1849), waarmee hij de grondslag legde voor de katholieke sociale beweging in Duitsland en zich verweerde tegen Bismarcks *Kulturkampf*.³⁰

In Engeland begon eveneens een katholiek reveil. Vele Franse geestelijken waren tijdens de Franse Revolutie naar Engeland gevlucht en daar gastvrij ontvangen. Door de *Public Worship Act* (1791) konden de Franse vluchtelingen en de Engelse katholieken hun godsdienst in vrijheid uitoefenen. Er ontstond hier een katholieke emancipatiebeweging onder leiding van Daniel O'Connell.

De anglicaanse priester John Henry Newman (1801-1890), die zich middels de Oxfordbeweging sterk maakte voor een protestants reveil, begon door zijn lectuur van de vroegchristelijke bronnen te twijfelen aan zijn lidmaatschap van de Anglicaanse Kerk. Met name zijn lectuur van Augustinus' boeken tegen de sonatisten sterkte hem in de gedachte dat de Anglicaanse Kerk niet katholiek, maar nationaal was, terwijl het om de wereldwijde katholiciteit diende te gaan. Na een lang en intens gevecht ging hij in 1845 over tot de kerk van Rome. In zijn *Apologia pro vita sua* (*Verdediging van mijn leven*) (1864) verwoordde hij zijn geloofsgeschiedenis en in het bijzonder zijn overgang van de Anglicaanse Kerk naar de kerk van Rome

³⁰ Wilhelm Emmanuel von Ketteler, *Die großen sozialen Fragen der Gegenwart. Sechs Predigten, gehalten im hohen Dome zu Mainz*, Mainz 1849.

Newman werd opgenomen in de kerk van Rome en zou uiteindelijk kardinaal worden.³¹

Paus Pius VII (1800-1823) sloot een concordaat met Napoleon en zalfde Napoleon tot keizer. Vervolgens reduceerde Napoleon de Kerkelijke Staat tot een prefectuur van Rome. De paus deed Napoleon daarop in de ban. Pius VII herstelde in 1814 de Orde der Jezuiten in ere; hij streefde naar een herstel van heel de oude, katholieke wereld. Hij verbood in 1821 de Orde der Vrijmetselarij, vooral vanwege haar rol in de Italiaanse nationale strijd die bedreigend was voor de zelfstandigheid van de Kerkelijke Staat.

De pausen Leo XII, Pius VIII en Gregorius XVI zetten deze lijn voort. Paus Pius IX riep het Eerste Vaticaans Concilie (1869-1870) bijeen, dat het eerste concilie was sinds het Concilie van Trente. Tijdens dit concilie werd de onfeilbaarheid van het gezag van de paus vastgesteld. Deze onfeilbaarheid gold niet de persoon van de paus en ook niet al diens uitspraken, maar alleen die dogma-uitspraken die *ex cathedra* (uit hoofde van de Heilige Stoel) werden gedaan, zoals de op dit concilie gedane dogmatische uitspraak over de onbevleete ontvangenis van Maria. Tijdens dit concilie werden vele onderwerpen behandeld die de houding van de kerk tegenover de moderne tijdgeest betroffen. In de Constitutie *Dei Filius* (*De Zoon van God*) werd wat betreft de verhouding van geloof en rede gepleit voor een eenheidsdenken inzake geloof en wetenschap en natuur en genade:

Wie zegt, dat in de goddelijke openbaring geen ware geheimenissen in de eigenlijke zin zijn, maar dat alle geloofsuitspraken door het op de juiste wijze gevormde verstand vanuit de natuurlijke beginselen kunnen begrepen en bewezen worden, die zij uitgesloten.

Wie zegt, dat menselijke wetenschappen met zulk een vrijheid behandeld moeten worden, dat hun beweringen voor waar gehouden en door de Kerk niet verworpen kunnen worden, ook wanneer zij in strijd zijn met de geopenbaarde leer, die zij uitgesloten.

*Wie zegt, dat het mogelijk is, dat men de door de Kerk voorgelegde geloofsstellingen overeenkomstig de voortgang der wetenschap soms een andere betekenis moet toekennen, dan de Kerk verstaan heeft en verstaat, die zij uitgesloten.*³²

Paus Pius IX werd opgevolgd door paus Leo XIII. Deze paus wist de kerk weer een plaats midden in het politiek-maatschappelijke leven te geven. Hij schreef de encycliek *Rerum novarum* (*Over de nieuwe dingen*) (1891). Hij bepleitte een thomistische filosofie en wetenschap en streefde naar betere contacten tussen Rome en de Oosterse Kerk.³³

3. Een protestants Réveil

Ook de kerk van de Reformatie stond in de negentiende eeuw voor de grote vragen van de tijd. Het verlichte denken was binnen de protestantse kerkmuren invloedrijk geworden. In dat spoor was het Nieuw-Protestantisme ofwel het theologisch modernisme ontstaan, een liberaal-theologische stroming, waarbinnen rede en geloof met elkaar verzoend werden vanuit het primaat der rede. Duitsland vormde een belangrijk centrum van deze theologie. Reeds in de achttiende eeuw was daar door Gotthold Ephraim Lessing en Hermann Samuel Reimarus een *Leben Jesu Forschung* opgebloeid rond de vraag wie Jezus van Nazareth op grond van de bronnen werkelijk was.

David Friedrich Strauss stelde dat we nauwelijks echte historische kennis van Jezus van Nazareth kunnen verkrijgen uit de door mythologie en legende vervuilde bronnen van het Nieuwe Testament.

³¹ Zeer eensgeestes met Newman was Cornelia de Vogel, die via Plato tot het christendom werd bekeerd en aanvankelijk protestants was maar later rooms-katholiek is geworden. Zie hiervoor haar boek *Ecclesia catholica. Redelijke verantwoording van een persoonlijke keuze*, Utrecht 1946.

³² *Dei Filius*, Rome, 24 april 1870, hoofdstuk 4. Geloof en rede, canones 1-3.

³³ Dit gedeelte is in algemene zin gebaseerd op: Johannes kardinaal De Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis*. Deel IV, *De Nieuwste Tijd (1789-1949)*, Utrecht/Nijmegen 1949, 5-223; J. de Mayer en G.A.F. Hellemans, 'Katholiek réveil, katholieke verzuiling en dagelijks leven', in: J. Billiet (red.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*, Leuven 1988, 171-200.

Adolf von Harnack stelde dat Jezus van Nazareth niet langer metafysisch of theologisch, maar alleen historisch uniek was als grondlegger van de christelijke kerk. Volgens Ernst Troeltsch diende men zich geheel te houden aan de algemene wetenschappelijke methode en de christelijke religie te behandelen als alle andere religies.³⁴ Veel van dergelijk historisch-kritisch denken eindigde in historisch relativisme.³⁵

Ten onzent speelden hierin de Utrechtse filosofen Philip Willem van Heusde, Cornelis Willem Opzoomer en de Leidse theoloog Joannes Henricus Scholten een beslissende rol. Theologie was niet langer Godgeleerdheid maar religiewetenschap. Haar methode was de algemene, seculiere wetenschappelijke methode. Abraham Kuenen beoefende in deze geest de studie van het Oude Testament. Theologie werd een historisch-kritische wetenschap.³⁶

In de Angelsaksische wereld bloeide de moderne theologie bij Thomas Arnold en Dean Stanley. Hier had de biologische revolutie van Charles Darwin een grote invloed op de theologie. Zijn evolutiedenken leidde bij Benjamin Jowett en Matthew Arnold tot een theologisch immanentisme (denken in termen van alleen de aardse werkelijkheid), waarin God samenviel met het kosmische proces. De processtheologie werd hier geboren.³⁷

In Frankrijk was het Ernest Renan, die met zijn *Vie de Jésus* (1863) de steen in de vijver gooide.

De opwekkingsbeweging

Tegenover deze liberale, moderne theologie rees een breed, Europees verzet binnen zowel de theologie als het algemene kerkelijke leven.

Binnen de theologie probeerde Herman Bavinck in zijn *Christelijke Dogmatiek* (1895-1911) de historische benadering van de Schrift te verbinden met de boventijdelijke waarheid van het Woord. De Marburgse theoloog Heinrich Heppe probeerde in zijn *Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche* (1861) de scholastieke theologie te verbinden met het historische denken.³⁸

Bij veel gelovigen groeide een verlangen naar een herleving en beleving van de diepe geloofswaarheden, die meer dan door de rede vooral door het hart worden gekend. Er leek hier een nieuwe tijdgeest openbaar te komen, die niet alleen in christelijke maar ook in Joodse kringen zichtbaar werd. Binnen de Joodse wereld was het chassidisme hier een uiting van.³⁹

Daarnaast groeide er her en der in Europa een sterk verlangen naar een geestelijke opwekking. Vanuit de Anglicaanse Kerk kwam er vanuit drie kanten een dergelijke opwekking. De Low Church-beweging kwam van onderop en had sterk evangelicale trekken; zij sloot min of meer aan bij het methodisme. De Broad Church-beweging richtte zich op de doorwerking van het geloof in de brede samenleving en zij mondde uit in de beweging van de christensocialisten. De High Church-kring richtte zich op toenadering tot de kerk van Rome en zij mondde uit in de Oxford Movement, waarin John Henry Newman een grote rol speelde.

Tegelijk traden gewetensbezwaarde predikers uit de Anglicaanse Kerk. Zij konden niet langer meegaan met haar in hun ogen te liberale theologie. De prediker Joseph Charles Philpot (1802-1869) sloot zich om deze reden aan bij de Strict Baptists:

En zo waren, terwijl ik in de Kerk van Engeland bleef, mijn beginselen en handelingen, mijn belijdenis en gedrag, mijn prediking en praktijk, onbestaanbaar met elkaar. Door mijn prediking scheidde ik het volk Gods van 'de wereld die in het boze ligt', terwijl de Staatskerk, in haar liturgie en

³⁴ Zie voor een analyse van en kritiek op de historische methode van Ernst Troeltsch: Ewald Mackay, *Geschiedenis bij de Bron. Een onderzoek naar de verhouding van christelijk geloof en historische werkelijkheid in geschiedwetenschap, wijsbegeerte en theologie*, Sliedrecht, 1997, hoofdstuk 3.6.

³⁵ Gebaseerd op: Michael Moxter en Ingolf U. Dalferth, 'Protestant Theology: Germany', in: Alister McGrath (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Oxford/Cambridge 1993, 489-511.

³⁶ Gebaseerd op: Antonie Vos, 'Protestant Theology: The Netherlands', in: Alister McGrath, *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Oxford/Cambridge 1993, 511-515.

³⁷ Gebaseerd op: Trevor Williams, 'Protestant Theology: Britain', in: Alister McGrath, *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought*, Oxford/Cambridge 1993, 480-486.

³⁸ Zie hiervoor: W.J. van Asselt, P.L. Rouwendal e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 18-30; 163-173.

³⁹ Zie hiervoor: Sjef Laenen, *Chassidisme*, Kampen 2007.

formulieren, de geestelijken en de vleselijken, de wedergeborenen en onwedergeborenen, de schapen en de bokken vermengde.

Ik kwam op voor de wedergeboorte als een bovennatuurlijke daad, door de eeuwige Geest gewerkt in de zielen der uitverkorenen; maar de Kerk van Engeland dankte God voor de wedergeboorte van elk kind dat met een beetje water was besprengd.

Het ware gebed stelde ik voor, als een werk des Geestes op de ziel, als de verzuchting van een beladen hart, als de uitstorting van een verbrijzelde geest, als het roepen van een kind tot zijn hemelse Vader, als het hongeren en dorsten van een ziel die naar God huilt. De Kerk bond mij aan koude, opgelegde en vervelende formulieren, waarnaar ik bad voor de koninklijke familie, het parlement, de bisschoppen en alle soorten mensen, met ternauwernood één enkele bede welke de Geest werkt in een wedergeboren hart.

Mijn ziel werd in mij gepijnigd en bezwaard, als ik hoorde hoe de goddelozen en lichtzinnigen de dierbare verzuchtingen Davids in de psalmen op hun lippen namen.⁴⁰

Charles Haddon Spurgeon (1834-1892) stond, evenals Philpot, in de traditie van de puriteinse baptisten. Deze 'prins der predikers' is in Londen en ver daarbuiten voor velen tot zegen geweest door middel van zijn preken en boeken, weeshuizen en predikantenopleiding.⁴¹

De Great Awakening, die in de achttiende eeuw was begonnen, bloeide tot ver in de negentiende eeuw voort. Binnen deze kring was een grote aandacht voor de zending. De in 1795 opgerichte London Missionary Society verbreidde het Evangelie in Afrika, India en China. Zij telde David Livingstone onder haar zendelingen. Ook werd er veel gedaan aan de verspreiding en vertaling van de Bijbel, met name middels de in 1804 opgerichte British and Foreign Bible Society en de in 1831 opgerichte Trinitarian Bible Society. Mede door het puritanisme en de opwekkingsbeweging werd de invloed van de Franse Revolutie in Engeland sterk beperkt.⁴²

Ook in Schotland was sprake van een geestelijke opwekking. De Schotse Kerk verzette zich tegen de Engelse staatsbemoediging inzake de aanstelling van predikanten. Op 30 mei 1842 sprak de predikant en kerkleider Thomas Chalmers zijn protest uit, waarin hij meer vrijheid bepleitte voor de kerk. Het parlement reageerde echter afwijzend. Hierop scheidde tijdens de Disruption op 18 mei 1843 een derde deel van de predikanten en leden zich af van de Schotse Kerk en vormde de Free Church of Scotland (in 1876 sloot een groot deel van de Reformed Presbyterian Church of Scotland zich hierbij aan). Er volgde een rijke geestelijke bloeitijd. Talloze scholen en kerken werden gesticht en men deed aan armenzorg en gevangenisbezoek. In 1893 ontstond een meningsverschil over de belijdenisgeschriften, dat uitmondde in de stichting van de Free Presbyterian Church of Scotland.⁴³

In Scandinavië ontstond een lutherse opwekkingsbeweging. Met name de Deense piëtistische prediker Nikolaj Grundtvig heeft het vervlakte lutheranisme van de staatskerk tot leven willen wekken. De Deense filosoof Søren Kierkegaard verzette zich fel tegen de ingezonkenheid van de kerk en pleitte voor een waarachtig christelijk leven voor Gods aangezicht.⁴⁴

In Duitsland bekritiseerde de predikant en theoloog Friedrich Schleiermacher de overwaardering van de rede; het geloof is veelmeer verankerd in het besef van de totale menselijke afhankelijkheid van God.

Het piëtisme had in de negentiende eeuw zijn grootste bloei gehad, al leefde het nog voort in de Erweckungsbewegung, die in grote delen van de Duitse kerk opbloeide en sterk verwant was met de internationale opwekkingsbeweging.

Binnen het neolutheranisme werd door Ernst Wilhelm Hengstenberg tegenover de vervlakking van het geloofsleven een sterk accent op de rechtvaardigingsleer gelegd. Men had ook een grote aandacht voor de binnenlandse zending. De jurist en parlementariër Friedrich Julius Stahl (1802-

⁴⁰ J.C. Philpot, *Mijn afscheid van de Engelse Staatskerk*, 28 maart 1835, 6.

⁴¹ Zie over Spurgeon: C.A. van der Sluijs, *Charles Haddon Spurgeon, een baptist tussen Hypercalvinisme en Modernisme*, Kampen 1988.

⁴² Gebaseerd op: W. van der Zwaag, *De Reformatie der Puriteinen. Kerkhistorie van Engeland tussen Reformatie en Revolutie*, Barneveld 2001, 508-568.

⁴³ Gebaseerd op: L.J. van Valen, *Gelijk de dauw van Hermon. Wonderwerken in de Schotse hooglanden*, Urk 1981, 288-371; Gn. Werner, *De Schotse kerkgeschiedenis*, Barneveld 1991, 64-89;

⁴⁴ Zie over Kierkegaard paragraaf 9.4.5.

1861) bouwde het neolutheranisme uit tot een conservatieve, alomvattende staatsleer in constitutioneel-monarchale zin. Hij heeft in dezen een grote invloed gehad op het protestantse reveil in Europa.⁴⁵

Het Reveil

Het protestantse reveil begon in Zwitserland. De reeds genoemde barones Barbara Juliane von Krüdener (1764-1824) speelde hierin een grote rol. Terwijl haar vader lid was van de Loge van Vrijmetselaars en haar moeder overtuigd luthers, leerde ze de denkbeelden van de Verlichting kennen, gedurende de reizen die de familie maakte vanwege de diplomatieke functies die haar vader bekleedde. Juliana kon in de denkbeelden van de Verlichting echter geen vrede vinden en vond vervulling in het piëtistisch gekleurde lutheranisme. Ze had contacten met de Franse schrijver Chateaubriand en met de Russische tsaar Alexander I. Samen met de tsaar was zij een van de grondleggers van de Heilige Alliantie. Zij had een sterk besef van de noodzaak van een Europees-christelijk reveil, dat ook de Russische orthodoxie omvatte.⁴⁶

Tijdens een verblijf te Genève werden verschillende daar aanwezige protestanten uit Schotland, Engeland en Duitsland sterk door haar beïnvloed. Dat gold ook voor de aanwezige vriendenkring waarvan César Malan, Jean Henri Merle d'Aubigné en Adolphe en Frédéric Monod lid waren. Hier werd de Europese tegencultuur geboren die bekend zou worden onder de naam Le Réveil. Tegenover de moderniteit stelden de vertegenwoordigers van deze stroming het persoonlijke geloof en tegenover de revolutiegeest de organisch gegroeide en voortgaande traditie van de kerk der eeuwen. Men was bewogen met de armen en misdeelden en streed tegen drankverslaving en verwaarlozing. Er was een brede ruimte van denken en voelen binnen deze kring. Door Alexandre Rodolphe Vinet, hoogleraar Franse literatuur te Bazel en hoogleraar theologie te Lausanne, werd het gedachtegoed van het Reveil aan het papier toevertrouwd.

In Nederland vormde zich te Leiden een reveilkring rond de christelijke romanticus Willem Bilderdijk (1756-1831). Hij hield privatissimumcolleges – hier op school heb ik dat ooit ook eens gedaan voor één van jullie bij een verbreden en verdiepen-les over Umberto Eco! - voor zijn leerlingen en geestverwanten Isaïc da Costa, Willem de Clercq, Abraham Capadose en Guillaume Groen van Prinsterer. De tot het christelijk geloof bekeerde Jood Isaïc da Costa schreef naast vele dichtwerken zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw* (1823). Da Costa verzette zich hierin fel tegen de geest van Verlichting en revolutie en tegen religieuze onverschilligheid en indolentie:

Het boekdeeltjen, dat gij hier opslaat, bescheiden Lezer! is geschreven ter bestrijding van een vooroordeel, by het tegenwoordige geslacht algemeen aangenomen, verdedigd, geliefkoosd, en tot het beginsel van denk- en handelwijze bijna overal en in alles op het krachtdadigst vastgesteld. Het is dat der verregaande meerderheid in alle mogelijke betrekkingen, waarop de eeuw, in welke wy leven, zich boven hare voorgangsters met een hoogmoed, zoo belachlijk als voorbeeldeloos, en zoo ongegrond als gevaarlijk, by iedere gelegenheid niet ophoudt te beroemen.

Belachlijk toch is het in de daad, en zonder voorbeeld, zelfs in die eeuwen, wier roem (in wat vak het ook zijn moge) ook by het thans oordeelende nageslacht niet geheel miskend kan worden, dat men zich op eene zoo onbeschaamde wijze, als door de genen, die zich, nemine contradicente [= zonder enige tegenspraak], voor de tolken van het algemeen gevoelen uitgeven, pleegt te geschieden, boven alles durve verheffen wat de vroegere tijden recht en waar en heilig achtten, en op alles meenen te kunnen nederzien, wat ons door een voorgeslacht, aan hetwelk wy zoo oneindig veel te danken hebben, is overgeleverd geworden.

Maar het is vooral op het ongegronde en het gevaarlijke van dit hoovaardige gevoelen der Eeuw, dat wy (onder den zegen des Almachtigen, tegen wien de Tijdgeest met geheel het samenstel zijner ijdele

⁴⁵ Gebaseerd op: H. Smitskamp, 'Christelijk verweer', in: J. Waterink e.a. (red.), *Cultuurgeschiedenis van het christendom*. Deel IV, *Verval en herleving*, Amsterdam/Brussel 1951, 228-276.

⁴⁶ Zie over Von Krüdener: Debora Sommer, *Eine baltisch-adelige Missionarin bewegt Europa. Barbara Juliane v. Krüdener, geb. v. Vietinghoff gen. Scheel (1764-1824)*, Göttingen 2013.

*wijsheid en bedriegelijke verlichting de wereld in opstand heeft gebracht) de aandacht van het algemeen door dit korte geschrift wenschen te vestigen.*⁴⁷

De staatsman en geschiedschrijver Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) peilde in *Ongeloof en Revolutie* (1847) de geest van de Franse Revolutie als een geest van autonomie en ongelooft. Tegenover de revolutie stelde hij het Evangelie, het organisch gegroeide en de traditie der eeuwen:

Om van den aard van dit onderwerp te doen blijken, is het nodig te verklaren, wat ik door REVOLUTIE en revolutiebegrippen versta. Met Revolutie bedoel ik niet een der menigvuldige gebeurtenissen, waardoor verplaatsing van het openbaar gezag te weeg gebracht wordt; niet enkel den omwentelingsstorm, welke in Frankrijk gewoed heeft; maar de omkering van denkwijzen en gezindheid, in geheel de Christenheid openbaar. Met revolutiebegrippen heb ik het oog op de grondstellingen van vrijheid en gelijkheid, volkssoevereiniteit, maatschappelijk verdrag, conventionele herschepping welke men als de hoeksteen van staatsrecht en staatsgebouw vereert.

*De overtuiging dat de menigvuldige onheilen, die onze Vaders en wij beleefd hebben, uit deze wijsheid en haar bron, verwerping van het Evangelie, gevloeid zijn, is uit verse aanschouwing van den loop der gebeurtenissen, in mij versterkt. Opnieuw heb ik gezien hoe men, waar deze theorieën post gevat hebben, in een cirkel van ellende rondgevoerd wordt.*⁴⁸

Groen van Prinsterers vrouw, Betsy van der Hoop, heeft zich ingezet voor de armen- en ziekenzorg. Zij stichtte te 's-Gravenhage het Diaconessenhuis Bronovo, dat heden ten dage nog als Bronovo Ziekenhuis bestaat.⁴⁹

Otto Gerhard Heldring wijdde zich met al zijn gaven en krachten aan de zorg voor de misdeelden. Hij riep de zogenoemde (en nog altijd bestaande) Heldringstichtingen in het leven, waar alcoholisten en prostituees werden opgevangen en hij ontfermde zich over gevangenen die vaak in mensonterende omstandigheden moesten leven.

De Nederlandse Hervormde Kerk versus Afscheiding en Doleantie

De reveilkring was ten onzent nauw verbonden met de Nederlandse Hervormde Kerk (sinds het jaar 1816 was dit de nieuwe naam die koning Willem I gaf aan de Nederduits Gereformeerde Kerk, die er vanaf de Reformatie in Nederland was). De meeste reveilgestalten waren verontrust over de liberale koers van hun kerk, maar bleven wel hervormd.

Binnen de hervormde kring was het vooral de ethische richting, met theologen als Daniel Chantepie de la Saussaye, J.H. Gunning jr., Josué Jean Philippe Valetton en Isaïc van Dijk, waarbinnen geprobeerd werd om persoonlijk geloof te verbinden met een heteronome visie op wetenschap, politiek en samenleving.⁵⁰ Politiek vonden zij hun thuis veelal bij de CHU (Christelijk Historische Unie).⁵¹ Ik deel de overtuiging van de theoloog Pieter Nanne Holtrop dat van alle richtingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk de ethischen (met name Daniel Chantepie de la Saussaye en J.H. Gunning jr.) het dichtst bij het Réveil staan (en ik zou daar zelf graag Isaïc van Dijk aan toevoegen).⁵²

⁴⁷ Isaïc da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, Leiden 1823, V-VI.

⁴⁸ Guillaume Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie. Een reeks historische voorlezingen*, Franeker 1976 (1847), 19.

⁴⁹ Zie over Groen van Prinsterer: D.J.H. van Dijk en C.G. van der Staij (red.), *Vonken van heilig vuur. Groen van Prinsterer tweehonderd jaar*, Heerenveen 2001. Zie over Groens visie op Europa: Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair. Het Europabeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context*, Amsterdam 2011.

⁵⁰ Zie over de Ethische richting: M.J. Aalders, *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J.J.P. Valetton jr, P.D. Chantepie de la Saussaye en Is. Van Dijk*, Kampen 1990; Ewald Mackay, 'Een rijk geïnstrumenteerd innerlijk leven. Isaïc van Dijk en de historie', in: Ewald Mackay, *Gedenksteden in de Jordaan. Opstellen over geschiedenis, traditie en cultuur*, Heerenveen 1990, 100-111; Ewald Mackay, *Een leeskamer in het Grote Huis. Een handreiking bij het lezen van teksten uit twintig eeuwen christelijke geloofstraditie*, Apeldoorn 2016, 218-223.

⁵¹ Zie over de CHU: Roel Kuiper, *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894*, Leiden 1994.

⁵² Zie hiervoor: P.N. Holtrop, 'Ethischen: erfgenamen van het Réveil?', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 16/39 (1993), 23-43. Herdrukt in: Pieter N. Holtrop, *Herdacht landschap. Een boek voor mijn vrienden*, Den Haag 2011, 45-69. (Met dank aan Bart Jan Spruyt van wie ik dit boekje leende).

Vele verontruste hervormden gingen mee met de Afscheiding van 1834. De Afscheiding was een op de innerlijke geloofsbeleving gerichte beweging, die nauw verbonden was met de Nadere Reformatie. Ook bleef hier de gereformeerde scholastiek levend, zij het dat deze een minder systematische en analytische en een gevoelsmatigere en lossere toets kreeg.⁵³ De Afscheiding ontstond als verzet tegen de toenemende inmenging van de staat in de kerk en tegen de liberale theologie. De regering stelde in 1816 het Reglement in, dat de Dordtse kerkorde moest vervangen, waardoor een grote staatsinvloed in de kerk mogelijk werd. Tevens was er sprake van een sterk liberale tendens binnen de kerk. Tegen dit alles verzette de predikant van Ulrum, Hendrik de Cock, zich. Hij was door de kerk geschorst vanwege zijn kritiek op haar theologie en beleid en scheidde zich daarna van haar af. Uit de Afscheiding zijn de huidige reformatorische kerken ontstaan.⁵⁴ In 1886 ging een groep verontruste hervormden mee met de Doleantie. De dolerenden wilden terug naar de oude benaming en sfeer van de Nederduits Gereformeerde Kerk. Uit de Doleantie zijn de Gereformeerde Kerken voortgekomen. Hun voorman, Abraham Kuyper, trachtte de idealen van het Réveil maatschappelijk vorm te geven middels de oprichting van de ARP (Anti-Revolutionaire Partij).⁵⁵ In 1906 werd door verontruste hervormden die in de Nederlandse Hervormde Kerk waren gebleven de Gereformeerde Bond opgericht.⁵⁶ Haar doel was om de kerk van binnenuit te behoeden voor moderne invloeden.

Aldus bloeiden het katholieke en het protestantse reveil tegenover de moderne tijdgeest. Ondanks de verschillen tussen Rome en Reformatie waren zij in hun verzet tegen de tijdgeest met elkaar verbonden.

Hoezeer ik de gewetensnood van vele hervormden ook begrijp, toch betreur ik het dat het tot de Afscheiding en de Doleantie is gekomen. In dit spoor zijn er vele denominaties ontstaan en er was en is vaak veel onderlinge theologische strijd en hardheid. Gelukkig is er ook een meer irenische lijn binnen deze kerken, waarin naar eenheid in de verscheidenheid wordt gezocht.

De aandacht voor de innerlijke geloofsbeleving was van wezenlijk belang in de kritiek op de tijdgeest, maar zij kon ook doorslaan, zodat de geloofsbeleving een meetlat werd voor het geloof van anderen.⁵⁷

Tenslotte

Als we in de spiegel blikken van het dubbele Réveil, dan komt de vraag op: Is er vandaag nog een dergelijk Réveil mogelijk? Je zou wensen dat Rome en Reformatie weer tot elkander zouden komen en er een ware eenheid zou ontstaan. Dan zouden we samen tegenover de tijdgeest kunnen gaan staan en de innerlijkheid zoeken, opdat er een werkelijk Réveil zou plaatsvinden. Misschien zouden we dan ook als protestantse kerken onderling wat minder met elkaar moeten vechten en wat meer de eenheid zoeken in een werkelijk gesprek met elkaar.

Het is mogelijk dat er een ommekeer komt in ons land. God kan wonderen doen. Hij kan echter ook meer en meer van ons gaan en Zijn Geest van ons land nemen en naar andere volken gaan. Het Woord spreekt ook in een dergelijke zin: Christus ging weg 'vanwege hun ongeloof'. Moge ons land nog een dergelijk Réveil meemaken!

⁵³ Zie hiervoor: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, 's-Gravenhage 1986; T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage 1989.

⁵⁴ Gebaseerd op: H. Algra, *Het wonder van de negentiende eeuw. Over vrije kerken en kleine luyden*, Franeker 1966; C. Smits, *De afscheiding van 1834*, 9 delen, Dordrecht 1971-1991.

⁵⁵ Zie over de ARP: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*, Hilversum 2001; R. Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, Hilversum 2001.

⁵⁶ Zie over de Nederlandse Hervormde Kerk: A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1974.

⁵⁷ In algemene zin gebaseerd op: *Figuren uit het Reveil. Opstellen van Mr. B. de Gaay Fortman (1884-1961)*, Kampen 1980; M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland 1817-1854*, Amsterdam 1936; H. Smitskamp, 'Christelijk verweer', in: J. Waterink e.a. (red.), *Cultuurgeschiedenis van het christendom*. Deel IV, *Verval en herleving*, Amsterdam/Brussel 1951, 228-276.

We hebben weer een jaar in Vreugde als Inklings elkaar mogen ontmoeten. Ik hoop en bid dat we volgend schooljaar elkaar opnieuw mogen ontmoeten! God zegene jullie!

Ewald Mackay

Op 27 juni 2019 A.D. is Evert Besseling gestorven. Hij was lange tijd lid van onze Inklings en bezocht trouw onze middagen en sprak altijd met ernst en humor over wat hem op het hart lag. Hij was zeer met de dingen van het geloof bezig. Hij is 50 jaar geworden. Hij laat een vrouw en vier kinderen na. Woensdag 3 juli wordt hij begraven. Wat een aangrijpende werkelijkheid. We leggen hem in de barmhartige handen Gods. We kerven zijn naam in in de gedenkboek van onze kring der Inklings.